

VUDONDRISI HI TINDRIMI TIBIDRI TIKWENI DRA MUSAMBIKI XIVANINGELO XA VUDONDRISI

Gervásio Chambo
Feliciano Chimbutane
José M. García-Miguel
Fernando Ramallo (murhangeli)
Susana Rodríguez Barcia

**VUDONDRISI HI TINDRIMI
TIBIDRI TIKWENI
DRA MUSAMBIKI
XIVANINGELO XA VUDONDRISI**

NTIVISO WA BUKU

Nhlokomhaka

Vudondrisi hi Tirimi Tibidri Tikweni dra Musambiki

Vatrali

Gervásio Chambo

Feliciano Chimbutane

José M. García-Miguel

Fernando Ramallo (murhangeli)

Susana Rodríguez Barcia

Mutoloki

Ernesto Dimande

Vukhuluketi dra buku, vufanisi, vugandlisi

Irisar Deseño e Impresión

Tinhlayu ta ntraliso

ISBN: 978-84-8158-860-6

Nkandriyiso

Univhersidade dra Vhigo

Buku ledri drihumelela hi xipfunu ya timale hi Xunta dra Galiza. Antrutrhu wa drone wulumba mavoko ya ntlawa wa EDUBILMO (Univhersidade dra Vhigo ni Univhersidade Eduardo Mondlane), awukombisi mavonela ya Xunta dra Galiza.

Nongoloko

XIKHENSO	5
RHITO DROSUNGULA	6
XIYENGE XOSUNGULA. KUDONDRISA HI TINDRIMI TIBIDRI SVANGA NDLELA YINENE YA KUHELISA KUHAMBANA KA TIMFANELO	8
XANA KUDONDRISA HI TINDRIMI TIBIDRI I MPSINI?	9
MAKUNGU YA KUDONDRISA HI TINDRIMI TIBIDRI	10
MAFAMBISELA YA MAKUNGU YA KUDONDRISA HI TINDRIMI TIBIDRI	11
KUDONDRISA HI TINDRIMI TIBIDRI AMISAVENI	12
XIYENGE XA WUBIDRI. TINDRIMI TA TIKONKULU AFRIKA	15
HLAMUXELONKULU	15
TINDRIMI TA BANTU	17
NKOMBISONYANA WA MATHRAMELE YA VUMBEKO WA TINDRIMI TA BANTU	18
TINDRIMI, MIMBANGU NI MINTLAWA YA VHANU	20
XIYENGE XA WURHARHU. TINDRIMI NI VUDONDRISI AMUSAMBIKI	26
TINDRIMI TA BANTU TA MUSAMBIKI	27
VUTONGI DRA TINDRIMI AMUSAMBIKI	28
HI DRINI WUYIMU DRA TINDRIMI NDRENI KA MINTIRHU YA TA VUDONDRISI? ...	30
KUDONDRISA KUHLAYA NI KUTRALA VAVASATI, PEBIMO NI MASUNGULU YA VUDONDRISI HI TINDRIMI TIBIDRI	31
MIXAKA YA MANGHENISELA YA TINDRIMI TA MUSAMBIKI NI MAFAMBISELE YA VUDONDRISI HI TINDRIMI TIBIDRI	33
VUDONDRISI HI TINDRIMI TIBIDRI TIKWENI: HI MHAKA MUNI FUNTRHI NA SVITIRHELA YINI?	36
KUNYIMELIWA YINI KA VADONDRISI VA VUDONDRISI HI TINDRIMI TIBIDRI?	37
XIYENGE XA WUMUNE. LIDRIMI, XITRHUNGU NI VUDONDRISI: XIRHONGA	40
XIRHONGA NI VAKHANELI VAXONE	40
VUMBEKO DRA GRAMATKA DRA XIRHONGA	41
XIRHONGA NDRENI KA MINTIRHU YA VUDONDRISI TIKWENI DRA MUSAMBIKI	48
XIYENGE XA WUNTLHANU. MINTIRHU YA NTOLOVETISO	49
XIKOMBAMARHITWANA	60
MABUKU MATIRHISIWIKI	64
XIYENGETELI. SVIKOMBAMARHITO SVA VUTRHILA	66

Xikhenso

Xivaningelo lexi xa vudondrisi xikumeka ndreni ka kungu dra ntirhisanu wa nhluvuku wa vudondrisi, lowu wukongomaka kudondrisa tinongoti ni mayencela, kutrala, kutirhisa ni kuwupfisa svitralwa sva Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri, aMusambiki. Akungu ledri drinyikiwa xipfunu hi Xunta ta Galiza ni Univhersidadi dra Vhigo (2019-2020), tihuvu leti hitikhensaka svinene hi mpfunetelo wa tone. Hikhensa Murhangelinandra wa ta Sindrisa wa Wupfuneteliwunhu, Wutivisi Matikuhandle ni Ntirhisanu wa Univhersidadi dra Vhigo, hi xipfunu xikulu xakwe. Nakone, hinkhesa hi kutiyisa ntirhisanu ni Univhersidadi Eduardo Mondlane, lani vakumekaka kone vabidri ka vatrani va xivaningelo lexi, svanga svirhu sva Proxjetu ledri.

Ka vadondrisi va kudondrisa hi tindrimi tibidri, Egídio Monjane na Alúzio Mabjaia, hikhensa xipfunu xa vone xa lisima svinene, ka wululameti wa marhito ya svikombamarhito svikumekaka ka xiyengetelo xa xivaningelo lexi. Nakone hikhensa ngopfu mudondrisi Ernesto Dimande, mutoloki wa xivaningelo lexi.

Hi wugamu, hinyimela svaku xipfunu lexi xivani lisima ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri ni kuva xilandra hi ndlela yinene svilavelelo sva vudondrisi sva vatraneliwa vosungula – vadondrisi ni vadondri. Xilesvo, ahinavela kukhensa hi ntiyisu ka tihuvu ta vudondrisi, ngopfungopfu ka vadondrisi ni vadondri va svikole sva Musambiki, lava hivaxuvelaka svaku xivaningelo lexi xivani lisima drokarhi.

Ka hinkwavu, hikhensa svinene!

Rhito drosungula

Hi kujuletela kukhanela ntrena hi wukosi dra tindrimi ni minkhuva ya Musambiki, hihambile xivaningelo lexi xa vudondrisi, na hinavela xiva tralwa dra ntirhu wa lisima ni kuva ava xipfunu xa lisima ka vadondrisi, lava siku ni siku vahambaka mintirhu ya vudondrisi ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri, matirhisiwaka tikweni kusukela 2004, lani mawupfisiwaka svanga politka dra tindrimi tinga ni mabindru ya lisima ka miganga leyi kutirhisiwaka tindrimi leti. Xilesvo, ankongometo wukulu wa ntirhu lowu i kunyikela xivoningelo xa wutivi ni wupaluxi xitakatirhisiwa asvilawini sva tidondro, hi kukhanelisana xikarhi ka vadondrisi kun'we ni vadondri, hambi ni kutirhisiwa ka mintirhu ya vudondrisi ni wuwupfisi dra vadondrisi vakumekaka ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri.

Axivaningelo lexi xivumbiwa hi ntlhanu wa sviyenge ni xin'we, handle ka rhito drosungula ni longoloko wa mabuku maleletiwaka. Axiyenge xosungula, xivitaniwaka “Vudondrisi hi tindrimi tibidri svanga ndlela ya kuhelisa kuhambanahambana”, i xirhambu akuva mapimisela ya wuhleli mayelana ni mabindru ya vudondrisi hi tindrimi tibidri, svanga ntirhu wa madondrisela wubekiwaka kuva kukuceteliwa lisima dra kutirhisa Tindrimi ta Musambiki ka mimbangu leyi kutolevelaka kutirhisiwaka ntrena Xiputukezi, hi ndlela ya kunabzalisa matrhamela ya vuhanyi ni ya vumhunu.

Axiyenge xa vubidri, xinga ni xinhloko “Kutala ni kuhambanahambana ka tindrimi atikonkulu Afrika”, xikongoma kukhanela hi tindrimi ta tikonkulu Afrika, dritiviwaka svaku hidrone dringa ni kuhambanahambana kunyingi ka tindrimi, kutlula matikonkulu mambeni ya misava. Xikombisa nakone, mimbangu ya vukhaneli, tixaka ta tindrimi, tindrimi ta kuhlenganisa, vutongi dra tindrimi ni matrhamela ya lisima ya vumbeko wa tindrimi ta Bantu, leti tikumekaka Afrika wa le dzongeni ka Sahara.

Ka Xiyenge xa wurharhu, “Tindrimi ni vudondrisi tikweni dra Musambiki”, kukombisiwa tidrimi tikhaneliwaka Musambiki, mayelana ni madadu ya xithrungu ni tindrimi, kutlhela kukhaneliwa hi masungulu mayelanaka ni politka dra tindrimi tikweni, hi nrthimanthima ka kukomba mihandru svitratrion ni minkhalu ya vudondrisi hi tindrimi tibidri. Axiyenge lexi, funtri xikhanela hi wuhluvuki dra Makungu ya Kudringetela Vudondrisi hi Tindrimi Tibidri (PEBIMO) ni hi mintirhu ya kudondrisa vavasati akuhlaya ni kutrala hi kutirhisa tindrimi ta Musambiki.

Axiyenge xa vumune, “Lidrimi, xitrhungu ni vudondrisi: Xirhonga”, xikhanela hi Xirhonga, matrhamela ya xone, ntrenge wa vakhaneli, matrhamela ya xone ndreni ka mintirhu ya vudondri Musambiki, ni mihandru ya kunghenisiwa ka xone ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri aMusambiki.

Xiyenge xa wuntlhanu xikombisa khume (10) wa mintirhu yingatahambiwaka ndreni ka svilawu sva tidondro, hi tindlela tohambanahambana ta matirhisanela ya vadondrisi ni vadondri. Amintirhu leyi yibekisiwile svanga yingacinciwa yitlhela yidapitariwa mayelana ni svikhatalu sva vadondrisi ni vadondri. Amintirhu yokarhi ka yoli yipimisiwile kuva yitlavukanyisiwa ndreni ka svilawu sva tidondro, kuve yimbeni yingahambiwa handle ka svilawu sva tidondro, ndreni ka maproxjetu ya kuteka nkama woleha.

Hi wugamu, kupatriwa xikombamarhitwana lexivumbiwaka hi sviyenge svirharhu svasvitrongo. Kusungula, hikhanela hi tinongoti (makonseiyitu) titirhisiwiki ka xivaningelo lexi, na svijuleka tihlamuxeliwa. Kupatriwa ni svikombamarhitwana svibidri: xin’we xa Ntivovumhunu na ximbenyani xa Vutlharhi ni Matematika. Svikombamarhitwana lesvi svipatra marhito lawa matraliwiki hi Xiputukezi ni hi Xirhonga.

XIYENGE XOSUNGULA. Kudondrisa hi tindrimi tibidri svanga ndlela yinene ya kuhelisa kuhambana ka timfanelo

Rhito drosungula

Svosvi misaveni kuhanyisana kuthlasa ka 8000 wa tindrimi, tin’wani ka tone tinga ni madranadrana ya magidi ya vakhaneli, timbeni tinga ni hansa ka drana dra vhanu vatitirhisaka siku ni siku. Xilesvo, amathamela ya ntalu wa tindrimi i makulu. Kutala ka tindrimi tinga ni vakhaneli vatrongo tikumeka ka nghozi ya kunyamalala hi nkama wogoma hikusa akuva kupimiwa wutomi dra tindrimi, kuvoniwa wuyelanu makarhi ka nhlayu ya vakhaneli va tone ka miganga leyi tikhaneliwaka ku yone. Xilesvo, kutala ka tindrimi tinga ni vakhaneli vatrongo tikumeka ka miganga leyi yinga ni vhanu vanyingi va kuduhalala, lesviyencaka svaku svingahakoteki kutluleta lidrimi ka xidrixaka.

Mayelana ni lesvi, akuna kuganagana henhla ka lisima dra vudondrisi svanga mujeko wa kuseketela wuhanyi dra tindrimi hinkwato, hi ntrhimantrhima leti tikumekaka handle ka mintirhu ya vudondrisi, xikan’we ni kuva kupfuneteliwa wuyakeni dra mahanyela ya wululami drinene, ya kuxixima ni kulwa ni kuheta kuhambana ka timfanelo ta vhanu.

Mayelana ni mavonele ya kunchuseka ka vhanu, avudondrisi drivumba nkama wa lisima kuva hinkwerhu hisvikota kuhlula “wutrongo drerhu”, hitlhela hitibekisa tikweni svanga vhanu vonchuseka vanga ni vupimisi, hi ntrhimantrima vanga ni vuyanakanyi mayelana ni lesvaku kujuleka kuyiwa phambeni kuva kuhelisiwa kuhambanahambana ka wuhanyi lani kuhanyaka hi ntalu wa xirhungu. Hikupfuleteliwa hi marhito ya Freire (1969), hitwisisa svaku “Vudondrisi drifanele kuva ledri drichunsaka”, na drikongomaka ngopfungopfu kuyampsisa mahanyela ya vanatiko.

Loko kulandriwa matimu, mimbagwini leyi kukhaneliwaka kutlula lidrimi drin’we, akudondrisa hi tindrimi tibidri (kumbe tindrimi tiningi) hi yone ndlela yinene yofambisa vudondrisi, hikola ka bindru ledri dritisivaka hi kutirhisa tindrimi tibidri (kumbe tiningi), svanga tindrimi ta vudondrisi ni vuhlayisi dra tindrimi, namuntlha, ni masiku mabuyaka, hikusa i vudondrisi ledri dripfulaka tindlela ta kuhetisa kuhambana ka timfanelo, tani hilani hikhaneliki ndraku.

Kukhanela hi kudondrisa hi tindrimi tibidri i kukhanela hi tindlela tohambanahambana ta madondrisela, tinogoti, mayencela ni mayanakanyela, lesvi minkama yinyingi svinga ni mintlhamuxelo leyi yibananaka. Minkama yinyingi, kuni kubanana ka mapimu ka minkongometo ni mavonela mayelana ni kudondrisa hi tindrimi tibidri, nakone, Makungu ya Vudondrisi hi Tindrimi Tibidri mani mathamela ni mafambisiwela yohambana, amimbangwini yohambanahambana. Hikolanu, svisindrisa svaku masusu ya miyanakanyu hinkwayu leyi yiseketelaka kudondrisa hi tindrimi tibidri mafambela kule ni miyanakanyi yokala mihandru, akuva kukotiwa kuvonisa mathamela, mivumbeko leyitrongo ni leyikulu, lesvi svingapfunaka kukunguhata, kuhluvukisa ni kukambisisa Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri, lawa mangakotaka kupfuna vhanu lava mavakhumbaka,

kusukela vadondrisi ni vadondri, mindangu ni vahanyitiko, akuva vatrhovela mihandru yitisiwaka hi kudondrisa hi tindrimi tibidri. Hi ndlela leyi, ntratriyo hi lowu: makungu lawa mangafambaka svone mimbagwini yokarhi, svingahayenceka mangafambi hi ndlela yinene amimbangu yimbeni.

Xana kudondrisa hi tindrimi tibidri i mpsini?

Tindrimi ta mapsaliwa hi tone tivumbaka mahanyisanela yerhu yosungula, tini lisima drikulu kuvumbeni ka vumhunu drerhu, asvigaveni hinkwasvu sva vutomi drerhu. Hikolanu, tindrimi leti tifanela kunyikiwa lisima svinene, kusukela vutrongwanini dra vakhaneli va tone, na angali ntrena mindangwini, kambe ni le mintirhwani ya ta Vudondrisi. Hikolanu, mintirhu ya vudondrisi leyi yipatrinyetaka tindrimi ta mapsaliwa, ka makalasi yosungula, svanga tindrimi ta vudondrisi kumbe svidondro, hambi hikuva tive ka ntlawa wa svidondro sva kursu lokarhi, hi yone yinyikelaka mukhandlu wukulu wa kuva vadondri vakuma vutivi drimpsha ni kuyisa phambeni tidondro leti tikhumbiwaka ni kupaluxiwa asvikole. Lesvi hi lesvi svivitaniwaka “kudondrisa hi tindrimi tibibri”. Loko mavonela lawa amova man’we mayelana ni tindrimi hinkwatu ta misava, kupatrinyeta ni leti tivitaniwaka “ta mapsaliwa”, “ta vundrhaka”, “ta kutrongahatiwa” ni ta “xinto”, akutasindrisiwa kungu dra lisima, nakusukeliwa ka matimu ya mintirhu ya ta vudondrisi ni ka svigava svimbeni sviyelanaka ni ntrhukantrhuku wa vahanyitiko, asviyengeni svohambanahambana sva mahanyela.

Lani svitiviwaka ha kone, akutala ka mimbangu kuvonekaka nkumanu wa tindrimi tibidri kumbe tiningi, hilesvaku nkumanu lowo wusukela ka wuyandlali dra lidrimi drokarhi matikweni lawa kuvonekeke vukolonyi, angave ka malembedzana lawa makhalutiki, kumbe nkameni wa svosvi wa kutlhangana ka mahanyela ya matiko ya misava kumbe globalizasawu. Hinkwasvu lesvi sviyenca svaku kuva ni ntrenge wutrongo wa tindrimi topfa hi Wuropa, leti tikumekaka matikonkulu hinkwawu ya misava. Xilesvo, amimbagwini yinyingi kutiyisiwa tindrimi “ta vambeni” ni kuva tibekiwa tindrimi ta ximfumu, ni kutirhisiwa ka mintirhu ya Mfumu leyi yikongomaka vutenderi dra vhanu, lesviyencaka kuva minkama yinyingi, tindrimi ta mapsaliwa tikhaneliwa ntrena mindangwini. Mimbangu yinyingi, lomu tindrimi ta vhanu vambeni tingatone titirhisiwaka hi ximfumo, svanga mintirhwani ya vudondrisi, kutirhisiwa tone ntrena. Kunghenisa ni kulandra Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri i ndlela yinene ya kuyala mayencela ya xikheto, xihlawuhlawu ni yokala kuxixima timfanelo ta vhanu.

Wuxopaxopi drinyingi dra matiku driyelanaka ni vudondrisi hi tindrimi tibidri drikomba svaku loko vudondrisi ledri drikunguhatiwa drithlela drifambisiwa hi mfambu wunene, ha kanyingi, dribuyisa svitlangelo svohambanahambana, ka vadondri lava vadondraka svanga makungu ya vudondrisi ni vudondri, ni ka xitrhundu hi ntalu. Hikhanela hi mihandru yohambanahambana, mayelana ni mayanakanyela, vudondri/vudondrisi, vutivintumbuluku, drifuwo, mahanyela ni matongela ya mayencela ya minchumu yinyingi yohambana, na yinga ni nkongometo wa kuhetisa svikarhato ni kuhamhanahambana ka mahanyela ya vhanu. Kambe, ahingesiveli svaku, hi kutala ka minkama, avudondrisi hi

tindrimi tibidri drivumba mpulana ya votongi dra tindrimi, kupatra ni mindagwini, kuva kukula magamu ka kupsalelana ka kuhambanahambana loko kuvonakaka svosvi misaveni. Lesvi svihlaya svaku, avudondrisi hi tindrimi tibidri dringayelanisiwa ni “mayanakanyela ya kutlakusa lidrimi drin’we”, kunyika lisima timbeni ni kubeka nghozini timbeni (García 2009). Hicolanu, kujuleka kuva kudondrisa hi tindrimi tibidri kungavoniwi hi ndlela yokala vuhleli, angakupimisa svaku kutapfuna vahanyitiko hi ndlela yohetiseka. Makungu lawa masindrisa kupimisiwa ndreni ka mintirhu ya ta Vudondrisi, mfumu, mindangu, vadondrisi ni vadondri, lesvihlayaka svaku mafanela kupimisiwa hi vahanyitiko hinkwavu.

Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri

Svini lisima kuhlaya svaku akukumeka ka tindrimi tibidri vudondriseni asvihlayi svaku ha kunene hikumeka ka makungu ya vudondri hi tindrimi tibidri. Loko lidrimi drokarhi drikumeka nadriili xidondro ntrena, hingekhaneli hi vudondrisi hi tindrimi tibidri. Hi marhito mambeni, nchumu xin’we i kudondra lidrimi, kambe ximbeni xohambana, i kudondra hi lidrimi drokarhi. Xilesvo, akukhanela hi vudondrisi hi tindrimi tibidri kumbe hi tindrimi tiningi kujuleka kuva, hi masungulu, tindrimi hinkwato ta makungu tiva tindrimi ta vudondrisi ni vudondri.

Hi ntloveto, andreni ka vudondrisi hi tindrimi tibidri kuhambanisiwa makungu ya “kutrana” (kumbe ya vupumbi) ni makungu ya “kutyela” (kumbe ya kuyengetela) (Baker na Prys Jones 1998). Ka makungu yosungula, ankongometo wa nthimanthima i kunyan’wela lidrimi dra wubidri kumbe kukucetela wukhaneli drokala ntamu dra tindrimi tiningi. Ka makungu ya kutiya, kukongomiwa kufambisa kudondrisa hi tindrimi tibidri loku ka kunene, ni hinkwayu mihandru ya drona leiyandrisaka vutivi, mayelana ni mahanyisanela ni tidondro. Axifananasu xa makungu yotrana i “ntalutindrimi wa vucinci dra lidrimi”, drikongomaka kudondrisa hi lidrimi dra mapsaliwa ka mabuku yokusungula, na kuya kunghenisiwa lidrimi ledrifumaka, hakutrongokutrongo, ledri ndrhaku kutirhiswaka drone ntrena, ka vudondrisi, ka tidondro hinkwatu leti tilandrelaka. Mayencela lawa makongoma ntrena kunabzalisa ni kutlakuxa vudondri dra lidrimi dra ximfumu, kambe na kuni nkama wutrongo wotirhisa lidrimi dra mapsaliwa. Hi matrhabela ya vudondrisi ledro, ka makalasi yosungula, drisindrisa kuva ni vadondrisi vatirhaka hi tindrimi tibidri.

Ndreni ka makungu yotiyela, svini lisima kukhanela hi lawa maladraka ngopfungopfu makungu ya vuhlayisi ni lawa maladraka makungu ya vuyengeteli. Makungu ya vuhlayisi matirhisiwa hi ntalu mimbagwini leyi kukumekaka tindrimi tinga ni ntrenge wutrongo wa vakhaneli, lani tindrimi leto atitrongohatiwi, kambe, svisindrisa kuva titirhisiwa svanga svitirhi sva kufambisa tidondro ka svidondro svohambanahamana, ndreni ka mintirhu ya vudondri hinkwayu, kusukela ka makalasi yosungula, kuyatllhasa vugamu dra tidondro ta xiyenge xa vubidri. Mayelana ni vukumeki dra svitirho amigangeni ya vakhaneli yohambana, amakungu ya vuhlayisi, hi ntloveto, matirhisiwa hi tindrimi tiningi, ndreni ka svigava sva vudondrisi svohambanahambana. Hi ndlela yoleyo, loko kukongomiwa

kupfuxeta kutirhisa tindrimi titrongahatiwiki tikweni, kungahakunguhatiwa kulanga kutirhisa tindrimi leto, nakubekiwa svanga tindrimi ta vudondrisi. Xilesvo, amimbangu leyi nkongometo anga kukuma mimbangu ya ximfumu ni ya wutirhisi dra tindrimi titrongahatiwaka, akungu dringalanga tindrimi leti, handle ka lidrimi dra ximfumu, lani nhlayu ya kuyavanyisa tindrimi ta vudondrisi tihambanaka, svanga xifanisu xa 60% kuyatlhasa 40%.

Hambi lesvi kungu dra vudondrisi hi tindrimi tibidri drilandriwaka Musambiki dripimisiwaka svaku i “kungu dra kucinca lidrimi hi kulandza matshamele ya wuhlayisi”, ha kunene drikumeka ka muxaka wa makungu ya kusungula, lawa mavitanawaka makungu ya kukala ntamu. Hambilesvo, svini lisima kuyanakanya kutikarhata (kutihinta) hi kujula kunabzalisa kungu ledri, kuvonakaka tikweni, hi xifanisu, ka Mqhingana (Mpulana) ya Wuhangalasi dra Vudondrisi hi Tindrimi Tibidri (2020-2029)¹, lani svosvi wucinci dra lidrimi se drivonakaku ha kutrongokutrongo, na drisukelaka ka xigava xa 3rdu driyagama ka xigava xa 6thwe, awugan’wini dra vudondrisi dra xigava xosungula. Hi kuyengetela, kuhambana ni matrhamemele ya makungu ya khale, lani axikambelo xa wugamu ka vudondri dra xigava xosungula axihambiwa ntrena hi Xiputukezi, ka nkambisiso lowu se xihambiwa hi Xiputukezi ni hi Tindrimi ta Musambiki.

Ka makungu ya kuhluvukisa, ankongometo wujuliwaka i vudondri ntrhima dra lidrimi dra wubidri, kambe na lidrimi dra mapsaliwa dra vadondri dringakumeki ka ngozi ya kukala kuhluvuka. Hi ntoloveto, amakungu lawa i yavutinyikeli, lesvi svihlayaka svaku kuwone kukumeka ntrena mindangu leyi vana vayone vajulaka svaku vakuma vudondri ni wuhluvuki dritiyiki dra lidrimi drikalaka dringatirhisiwiki ndangwini.

Mafambisela ya makungu ya kudondrisa hi tindrimi tibidri

Handle ka lesvi hingahlaya ka tinhlokomhaka henhla, svini lisima kuhlaya lesvaku kudondrisa hi tindrimi tibidri kufanela kuvoniwa hi tindlela tiningi. Hikolanu, mavonele yokarhi ya kukomba svigava sva madondrisela lawa svini lisima kuva hibulisana ha woni. Hi marhito mambeni, nchumu xin’we i nkunguhato wa vudondrisi hi tindrimi tibidri, kambe ximbeni hi lesvi sviyencekaka siku ni siku ka svilawu sva tidondro. Mavonele lawo, akutrhindrekisa ka ntirhu wa vudondrisi hi tindrimi tibidri sviyenca kutwisisiwa kunene lesvi svivonekaka mayelana ni kukumeka ka tindrimi svanga svivumbiwa sva kunchuseka. Mhunu ni mhunu lweyi akhanelaka tindrimi tiningi ha kanyingi apatrela tindrimi loko akhanela, lesvi sviyencaka svaku svinganabzali kukombisa mindrelekana makarhi ka tindrimi. Lesvi svihlaya svaku, lani kusungulaka lidrimi drokarhi hi lani kugama lidrimi drimbeni kumbe timbeni titiviwaka hi mukhaneli. Xilesvo, akukhanela hi vudondrisi hi tindrimi tibidri kumbe tindrimi tiningi, hi kutala ka minkama, svisindrisa kulandra mayanakanyela mamphsa, mayelanaka ni ntalu wa tindrimi. Hi tlhelo drokarhi, atinogoti ta “mukhaneli wa xinto”, “lidrimi dra mapsaliwa” kumbe “lidrimi” tijula kutlhela tipimisiwa. Mayelana ni lesvi, kuhumelele tinogoti timbeni

1 Makungu ya kuphalalisa vudondrisi hi tindrimi tibidri.

ta tinene tofambelana, kuva tikombisisa kukarhata ka mayencele wolawu ya siku ni siku ndreni ni handle ka svikole, svanga matrhabela ya “wupfitlanyisi dra tindrimi”, dritolokisiwiki kusukela ka Xinghiza *translanguaging*, drivonekaka kusukela ka “mapimisele ya kudringanisa tindrimi” (García 2009). Anchumu wa lisima makarhi ka wudokadokisanu ledri dra drimpsha wusukela ka mavonele lawa ya kutikombekisa: Amudondri athasa xikolwe na ani tindrimi ta yene akhanelaka, lesvi svihlayaka svaku, mfambu hinkwawu wa vudondri ni vudondrisi wufanela kubekisiwa mayelana ni wutivi droledro dra mudondri – drikulaka drithlela drincinca minkama hinkwawu. Kambe, lesvi svihumelela ntrena mimbangu yitrongo, lomu kuvonekaka mihandru yiyelanaka ni xiboho xolexo xa vudondrisi ledri.

Hakunene, mihandru ya vuxopaxopi ndreni ka khume dra malembe ya wugamu amisaveni hinkwayu – hambi hi lani tikweni dra Musambiki – yikombisa svaku ka mintirhu ya vudondrisi ledri kutirisiwaka mayencela yopfitlanyisa tindrimi, kuseketeliwa ni kukuceteliwa kukhanela kopfitlanyisa tindrimi, kuvokena mihandru ya vudondri ledrinene. Ha kunene, mihandru ya kukhanela kopfitlanyisa tindrimi yifambelana ni mayencela yokucetela kuva vadondri lava vasungulaka tidondro totirhisa tindrimi tibidri vadondra xikan’we na vabulisana, lesvi sviyencaka kuva vahlula svikarhato sva kuva vayavanyisa vukhaneli dropatrinetyeta tindrimi tibidri.

Kudondrisa hi tindrimi tibidri amisaveni

Kusukela makarhi ka xidrana xa XX, UNESCO abekile xileleto xa kuvhikela ni kunyika lisima vudondrisi ledri dritirhisaka lidrimi dra mapsaliwa dra vadondri, svanga ndlela yinene ya vudondrisi ni vudondri, hikusa kuvoniwile hi kuhetiseka svaku kusungula kudondrisa hi lidrimi drohambana ni lidrimi dra mapsaliwa dra mudondri, svini mihandru ya kubiha ka vudondri drake (UNESCO 2016). *Adeklaransawu dra Incheon, mhiko wa ntirhu wa kulandra Nkongomoto wa Vuhluvuki wa 4* (UNESCO 2015), ka ndrimana ya 32, dribeka lesvaku “mimbagwini leyi kutirhisiwaka tindrimi tinyingi, loko svikoteka, na kulangutiwa mahanyela, vusvikoti ni matwisisela ya mayencele yohambanahambana atikweni, asvisindrisa kukuceteliwa vudondrisi ni vudondri hi lidrimi dra mapsaliwa”. Deklaransawu ledri, na drilangutela lembe dra 2030, ka ndrimana ya 59, driyengetela svaku: “[...] lidrimi dra mapsaliwa dra vadondri drifanela kunyikiwa lisima drikulu ka mintirhu ya kudondrisa kuhlayal ni kutrala. Makungu ni madondrisela ya kuhlaya ni kutrala mafanela kufambelana ni kuxuva ni mahanyela ya mimbangu vatrhamaku kuyone vadondri, hi kudondrisa hi tindrimi tibidri mayelanu ni mintumbuluku ya vadondri, svanga makungu ya vudondri evuton’wini”.

Mimpimanyeto ya svosvi mikomba svaku kusuhi ni 40% wa vhanu va misava vasungula vudondri hi lidrimi drokala dringali dra mapsaliwa (Walter na Benson 2012). Loko kulangutiwa tindrimi, tinhlayu tikomba, hi kubasisa svaku: ntrena 7% wa tindrimi hinkwatu ta misava tatirhisiwa ka vudondrisi, svanga lesvi drikombaka Tabelankombiso 1:

Tabelankombiso dra 1. Tindrimi leti titirhisiwaka ka mintirhu ya ta vudondrisi, mayelana ni ntrenge wa vakhaneli

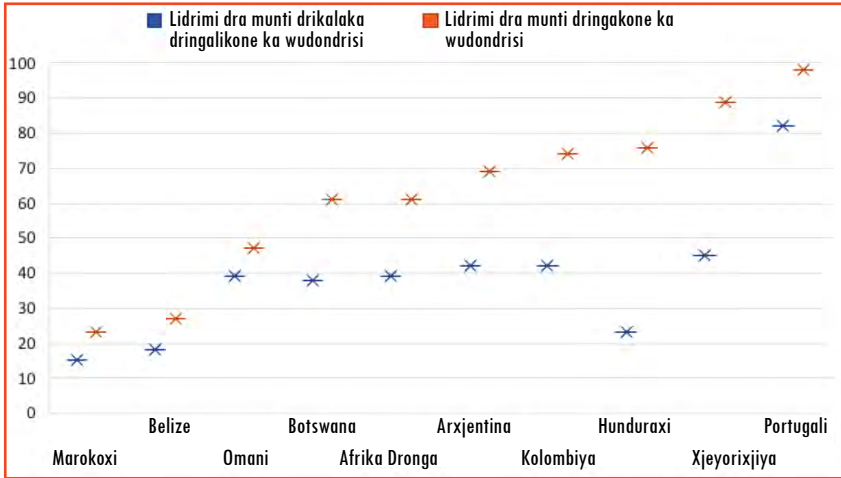
Ntrenge wa vhanu	Tindrimi titirhisiwaka ka mintirhu ya ta Vudondrisi	Tindrimi leti tingatirhisiwiki ka mintirhu ya ta Vudondrisi
Kupfumaleka madadu	23	857
1 - 4.000	205	2966
5.000 - 49.999	157	2099
50.000 - 249.999	53	1041
250.000 - 9.999.999	109	662
kutlula 10.000.000	52	45
Nhlanganiso	599	7670

Masusu: Mayelana na Walter na Benson (2012:283).

Lesvi svikombisa svaku kahani ntirhu wukulu lowu wujulekaka kuyenciwa akuya kuhetiwa xihlawuhlawu xikulu, lexikhumbaka vhanu vanyingi misaveni. Akunakuganagana ka svaku kuni nkumanu ka xihlawuhlawu lexi xivonekaka mitirhweni ya ta Vudondrisi ni xihlawuhlawu xa ximhunu ni vusiwana. Xilesvo, asvipfumeleki kuva tindrimi ta mapsaliwa tingatirhisiwi mintirhweni ya vudondrisi ni vudondri. Handle ka lesvo, kujuleka kuva, hi kukahlula, kucinciwa mayencela ndreni ka mintirhu ya vudondrisi, akuya kunabzalisiwa mahanyela ya xitrhungu. Makhanelela ya xikheto ni kutikulisa mafanela kupfaletwa hi mayanakanyela manene ya mahanyisanela lawa manga ni mihandru yinene ka vudondri. Lesvi svisindrisa kuva kutirheliwa kuwupfisa vadondrisi lava vangatakota kutirha mimbangwini leyi kutirhisiwaka tindrimi tiningi, kutrala mabuku ni svitirhi sva vudondri sviyelanaka ni mintumbuluku ni tindrimi leti tikhaneliwaka hi vadondri. Nakone, kujuleka kutrimbiwa makungu ya kuyavela drifuyo dra tiko hi ndlela ya kudringana, akuya vhanu vahanyaka kuxanisekeni vayampsisa mahanyela ya vone.

Mavonela lawa maseketeliwa hi madadu, hilani svikombisiwaka ha kone ka Grafiku dra 1, ledri drikombisaka mihandru ya vudondri dra kuhlaya ka vadondri va xigava xokusungula ka xikole xa xifundzankulu xokarhi. Agrafiku drikombisa, ndreni ka tiko drin'we, kuhambanahambana ka mihandru ya vadondri vasvikole lesvi lidrimi dra mapsaliwa dra vadondri dritirhisiwaka ka mintirhu ya vudondrisi ni vudondri ni mihandru ya vadondri lava lidrimi dra mapsaliwa dravu drikalaka dringatirhisiwiki. Ka svikombiso lesvinga ka grafiku (ni svimbeni hi kutala ka svone), kuvoneka svaku minkama hinkwayu, mihandru ya vudondri hi leyi hingayinene loko tindrimi titirhisiwaka ndangwini tingahambani ni letitirhisiwaka xikole, hi kulandra Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri, lawa yohambanahambana. Hi marhito mambeni ya kugomisa: vatsongwana vadondra hi ndlela leyinene loko tindrimi leti vatitirhisaka mindagwini titirhisiwa hi nthrimantrhima ka mintirhu ya vudondrisi. Svikombiso lesvi svivonekaka misaveni hinkwayu, asvinakukanetiwa.

Grafiku 1. Kudringanisa svigava sva vudondri dra kulera (vadondri va xigava xosungula)

Masusu: Kukoroketa ka vatrali kusukela ka madadu masusiwiki ka *World Inequality Database on Education* (UNESCO).

Akupfaleni ka xiyenge lexi, hixaxameta ntlhanu wa svileleto lesvi svinyikeliwiki ha UNESCO, lesvi svipatriweke ka mub'iko wa kulandra makungu ya ta vudondri misaveni hinkwayu (UNESCO 2016). Svileleto lesvi asvifanela kuva sviva masusu lava mangagegiwiki hi ndlela ni yin'we, amatikweni hinkwawu, angali kuva sviva minxuvu ntrena. Nahinganaveli kuvona svileleto lesvi tani hi lesvi svingataheta timhaka hinkwatu, kambe, loko hingasvilandri, hitava hihlengela kuyisa phambeni kuhambana ka timfanelo loku kungakone misaveni nkama wa svosvi. Svileleto hi lesvi:

1. Kudondrisa vatsongwana hi lidrimi vadritwisisaka;
2. Kuwupfisa vadondrisi kuva vatadondrisa hi tindrimi tibidri kumbe kutlula;
3. Kuthola vadondrisi lava vanga ni vusvikoti drohambanahambana;
4. Kutirhisa svitirhi sva vudondri sva tidondro lesvingahlawuliki tindrimi;
5. Kutiyisa makungu ya kuva svikole svidondrisa mayelana ni minkhuva ni ntubunuku ni mahanyela ya mimbangu leyi svinga ka yone.

Kuva makungu lava maya phambeni, kusindrisa kukhanela hi kukongoma, hi svitlhontho svokarhi sva drifuyu, mayanakanyela, mahanyisanela, vudondrisi kumbe mahanyela. Kambe, nkongometo wa kuhluvukisa vutomi dra vhanu hinkwawu misaveni, hi nkama wolehanyana ni woleha, i mhaka leyi svisindrisaka kunyikiwa lisima hi vhanu hinkwawu vanga ni vutinyimeli ka ta matwisisela ya timhaka ta tiko.

XIYENGE XA WUBIDRI. Tindrimi ta tikonkulu Afrika

Hlamuxelonkulu

Afrika ani yandlalu wa 20% ndreni ka misava hinkwayu (30 wa magidi ya tikilomita ta yandlalu), ni 16% ta xitrhungu xa misava (1.300 wa magidi ya vhanu). Mayelana ni tindrimi, kukhaneliwa svaku Afrika ani 25% wa tindrimi ta misava, nhlayu yipisiwaka kutlhasa ka 2000 wa tindrimi tohambanahambana. Afrika i tikonkulu ledri driyanameke svinene, matwisisela yohambanahambana mayelana ni politka, mahanyiselana, ni tindrimi tinyingi. Hambilesvo, svakoteka kutiviwa mimbangu yikulu ni mintlawu ya vhanu lavanga ni mahanyela yohambanahambana, kukota kupatra tindrimi hi mixaka ya tone, svanga lesvi svikombisiwaka ka Mapa wa 1. Ka mixaka leyi, kuni yibidri leyikulu kutlula hinkwayu mixaka yinga ni ntrego wukulu wa tindrimi ni vakhaneli, inga tindrimi tivitaniwaka *Afro-Aziyatika*, tikhaneliwaka n'walungu ka tikonkulu, ni tindrimi ta drixaka dra vubidri, drivitaniwaka *Niger-Kongoleza*, tikhaneliwaka drongeni ka Afrika. Makarhi ka mimbangu leyi, kukumeka mbangu wa vukhalutisi, lowusukelaka n'walungu ka nambu wa Nilo, kuyatlhasa ndrongeni ka mananga ya Sahara, lani kukhaneliwaka tindrimi tivitaniwaka *Nilo-Sahariyana*. Adrongampeladambu ka Tikonkulu Afrika kukumeka tindrimi ta drixaka dra *Khoyisan*. Malgaxe, lidrimi drikhaneliwaka xihlalani xa *Madagaxkar*, adritumbunuki Tikonkulu Afrika, i lidrimi dra lixaka dra Austronezia, (*Malayo-Polineziya*), dritumbuluka ka svihlala sva le drongavuxa ka *Aziya*. Handle ka tindrimi leti, kuni tindrimi ta wukolonyi, titumbulukaka Wuropa, svanga Xiputukezi, Xinghiza ni Xifura, leti hingatakhanela hatone phambeni, tikalanga tingakumeki ka Mapa wa 1. Kahakombisiwa, na kone, tindrimi timbeni titumbulukeke kusukela ka tindrimi ta Wuropa, svanga *Afrikaner* ni *Kriyolu* dra Kabuvherdi, leti tikhaneliwaka hi vhanu vanyingi matikweni ya Afrika Dronga ni Kabuvherde. Hi kugama, kujuleka nakone kupatriwa xikharhi ka 23 ni 40 wa tindrimi ta vumbheveve titirhisiwaka amigangeni, hi svifatindleve, ndreni ka tone, kukumekaka lidrimi dra vumbheveve dra Musambiki.

Kuni madrana yohambanahambana ya tindrimi ta drixaka dra *Afro-Aziyatika*, tivumbiwaka hi 5 wa taxakana ta tindrimi: Semitika, Berbere, Kuxitika, Chadiyana na Omotika. Alidrimi dra Xiharabi, inga dra drixakana dra Semitika, drikhaneliwa hinkwaku n'walungu ka Afrika ni xihlalekatrongo xa Arabika ni le Mapokonyolevuxa. Hi ntlawa, kupimisiwa svaku kuni kutlula 300 wa magidi ya vhanu vakhanelaka Xiharabi svanga lidrimi dra mapsaliwa, nakone xikhaneliwa svanga lidrimi dra vubibri hi vhanu vambeni vavanyingi, naali lidrimi dra kukhanelisana matikweni hinkwawu ya wuharabi, ni lidrimi dra lisima svinene misaveni hinkwayu ya wusurumana, hi mhaka ali lidrimi dritirhisiwiki kutraleni ka Khorani. Svini lisima kutiva svaku mhakeni ya kuchaviseka ni le kutrakeni, kutirhisiwa Xiharabi xa ximfumu; kambe svidrin'wana lesvikhaneliwaka svihambana svithhela svingatwanani, lesvi sviyencaka svaku svivoniwa svanga tindrimi tohambana. Tindrimi timbeni tilumbaka drixaka dra Semitika i Xiheberu, xikhaneliwaka tikweni dra *Iziraye*, se aAfrika, hikuma Xihamaru, lidrimi drin'we ka tindrimi ta Etiyopiya, drikhaneliwaka hi vhanu vanyingi. Tindrimi timbeni ta le vuxeni ka Afrika (lani kuvitaniwaka drimhondro dra Afrika) i tindrimi ta drixaka dra Kuxitika, svanga Xihoromo ni Xisomali.

Mapa wa 1. Tindrimi ni mixaka ya tindrimi ta Afrika

N'walungumpeladambu ka Afrika, kukhaneliwa tindrimi ta drixakana dra Xiberebere, kufana ni Xitamazige aMaroko ni tindrimi ta vaTuwarenge, xikarhi ka Sahara. Dzongeni kuni tindrimi ta drixakana dra Chadiyana, lani kukumekaka lidrimi dra Hausa, ledri dringa ni kusuhi ni 50 wa magidi ya vakhaneli, an'walungwini ka Nixjeriya ni le matikweni ya kuvundramana ni tiku ledri. Hausa i drin'we ka tindrimi leti tinga ni ntrenko wukulu wa vakhaneli aAfrika wa le n'walungwini ka Sahara.

Atindrimi ta drixaka dra *Niger-Kongoleza* hi leti titaliki tithlela titirhisiwa svinene, na tikumekaka mbangu wukulu ka Afrika wa dronga. Tikumeka hi nhayu ya kusuhi ni 1500, tini matumbunukela man'we. Ka tone, kuni letikumekaka kusuhi ni lwandlenkulu *Atlantiku*, kufana ni Wolofi, lidrimi ledrikhaneliwaka Senegali, kuni Fula, drikhaneliwaka hi vhanuntrendreleki (vhanu vokala kutrhama mbangu mun'we) vohambanahambana ampelajambu, kuni tindrimi ta drixakana dra Mande, kufana ni Mandinga ni Nambara,

tindrimi ta drixakana dra Gur, letikumekaka ngopfungopfu tikweni dra Burkina Faso, hi kulandrela, hikuma tindrimi ta drixakana dra Kwa, svanga Akan, drixakana dra Adamava-Ubangi, ledringa ni tindrimi tofana ni Gbaya na Zande. Loko kuyiwa hi ntrenge wa vakhaneli, kuvoneka svaku tindrimi tikhaneliwaka ngonpfu i Yoruba ni Igbo, letilumbaka drixakana dra **Benue-Kongu**, na tikhaneliwaka adrongeni ka Nixjeriya. Ndreni ka drixaka dra Niger-Kongoleza, kuvoneka ngopfungopfu drixakana dra Bantu, ledri dringa ni kutlula 500 wa tindrimi tikhaneliwaka ndreni ka kihlanya hinkwadru dra dronga wa Afrika. Ndreni ka tindrimi ta drixakana ledri, lidrimi dra Xiswahili drikhaneliwa svanga lidrimi dra vubidri hi kusuhi ni 100 wa magidi ya vhanu, avuxeni ka Afrika. Tin'wanyani tindrimi tinga ni kusuhi ni 10 wa magidi ya vakhaneli i: Xizulu, Kinyarwanda, Xishona, Xinyanja ni Xilingala. Hinkwatu tindrimi ta xinto ta Musambiki tilumba drixakana dra Bantu.

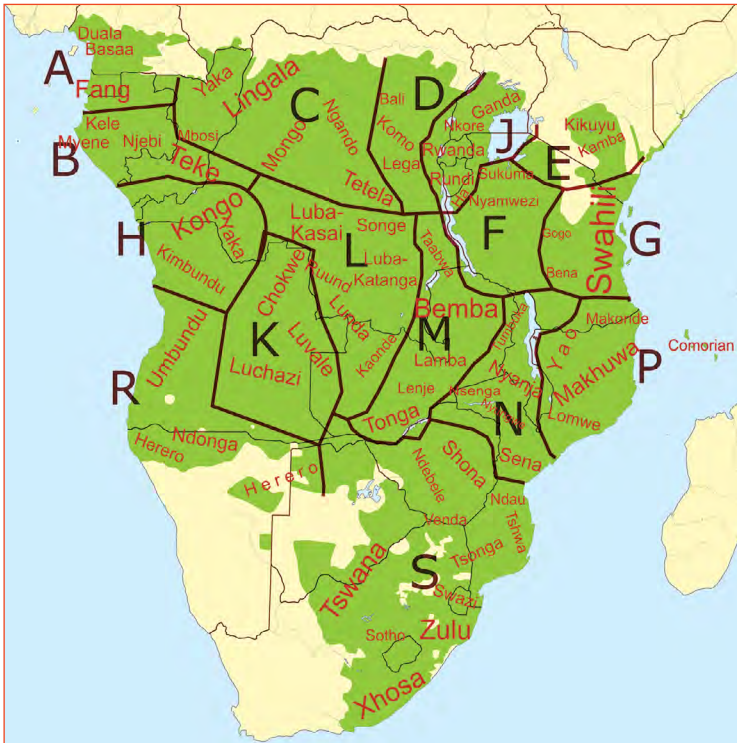
Tindrimi ta Bantu

Drixakana drikulu dra tindrimi ta Bantu drivumbiwa hi 500 wa tindrimi, leti titumbulukiki kusukela ka lidrimimpali drin'we. Tikhaneliwa ahamfu hinkwayu ya drongeni ka Tikonkulu Afrika. Xikan'we ni tindrimi timbeni ta maxakana mambeni, tivumba drixaka ledrikulu dra Niger-Kongoleza, ledritumbulukiki khale ka khale, na drini masusu man'we.

Kukholwiwa svaku vhanu va ntlawa wa Bantu vapfile mbagwini lowu wukumekaka xikarhi ka Nixjeriya na Kamanroxji, lani kusukela kolanu vahangalakiki vakongoma makarhi ka Afrika, 2500 kumbe 3000 wa malembe ndraku. Ka xiyenge xa vubidri, kusuhi ni 1500 wa malembe ndraku, vahangalakile kusukela mahlathini ya vutlheladambu wa Shaba, lani svosvi anga tiko dra Republika Demokratika dra Kongu ni lani namuntlha kukumekaka tiko dra Zambiya. Ka lembe dra 1000, vatlhasile tikwenu dra Afrika Dzonga. Ka mfambu lowu, tindrimi ta drixakana dra Bantu tiye tiyandra ni kuhangalaka hi mimbangu leyi ndraku akutale tindrimi ta drixakana dra Khoisan, leti nkama lowo atikhaneliwa svinene kutlula svosvi.

Akutiviwi hi kuhetelela nhlayu yinene ya tindrimi ta Bantu, ngopfungopfu hi mhaka ya kukala kutwanana mayelana ni mahambanisela ya tindrimi, kumbe svindrin'wana sva lidrimi drin'we (Marten 2020). Ka tintivi tokarhi, anhlayu ya tindrimi ta Bantu yingatlhasa 600. Longoloxonkombiso wa *Ethnologue* (<http://ethnologue.com>) wuxaxameta ntrena 543 wa tindrimi ta drixakana dra Bantu ('narrow bantu'). Hi tlhelo drimbeni, *Glottolog* (<http://glottolog.org>) axaxameta 558. Mindringetelo yimbeni ya kunonon'wa kucina yixaxameta kusukela 450 wa tindrimi tohambana. Akuyavanyiseni ka tindrimi leti kutirhisiwa ngopfungopfu mayavanyisela lawa makombisiwiki ha mutivatindrimi Malcon Guthrie, lweyi atiyavanyisiki hi 16 wa miganga leyikombisiwaka hi tinhlangampfumawulu ta kusukela ka A, kuyatlhasa ka S (Mapa wa 2). Ndreni ka muganga ni muganga, kukumeka mintlawa ya tindrimi (kufana ni ntlawa S50, wa Tswa-Ronga) ni tindrimi handle ka mintlawa, lani lidrimi drimbeni ni drimbeni drikombisiwaka hi xihirhi (kodiku) xin'we (svanga xifanisu xa S53: Tsonga-Changana).

Mapa wa 2. Miganga ya drixakana dra Bantu

Nkombisonyana wa matrhamela ya vumbeko wa tindrimi ta Bantu

Hikuva tini masusu man'we, tindrimi leti tini marhito, vumbeko, matrhamela ya mimpfumawulo ni gramatika lesvi svikombisaka ntshunelelanu wa tone (nakoni, tindrimi timbeni ta drixaka dra Niger-Kongu tini matrhamela yofana).

Ka matrhamela ya pfumawulo lesvivonekaka ngopfungopfu i kutirhisa mimpfumawulo kukombisa kuhambana ka marhito ni matrhamela ya gramatika (tindrimi tofanana ni Xiputukezi atitirhisi mpfumawulo akuva tihambanisa marhito, titirhisa mahikiseka). Tindrimi leti tini svitatisi ni mintlawa ya svitatisi, svanga hi svitatisixinhompfu, svitatisihumelelo, svitatisiminomo ni svitatisilaka. Svitatisi lesvi svikumeka ngopfu ka tindrimi ta Afrika, kambe svakala kuva svikumeka ka tindrimi tikhaneliwaka handle ka Afrika. Mimpfumawulo leyikokaka matihlu svinene i mimpfumawuludrimeni, kumbe makliki, mimpfumawulo leyi yikhaneliwa hi kusukela ka lidrimi ni minomo, na yingavileli kupfunetiwa hi maphaphu. Mimpfumawulo leyi yilumba ntlawa wa svitatiso svadrixakana dra tindrimi ta Khoisan, kambe hi kufamba ka nkama mimpfumawulo leyo yiye yikumeka ka tindrimi ta Xitsonga, Xizulu, Xiqhoza, ndraku yihangalaki hi tindrimi ta dzongeni ka Musambiki (Xichangana ni Xirhonga).

Tabelankombiso dra 2. Miganga ya tindrimi ta drixakana dra Bantu, mimbangu ya tindrimi ta nkombiso

Muganga	Mbangu	Nhlayu ya tindrimi	Tindrimi
A	Kamanroxji, Gine wa le Ekwadori, Gabanwu	50-70	Xifang, Xiduala, Xibasaa
B	Gabanwu, Tiko dra Kongu, Republika Demokratika dra Kongu	50	Xiteke, Xinzebi, Ximyene
C	Tiko dra Kongu, Republika Demokratika dra Kongu	70-80	Xitetela, Xilingala, Ximongo-Nkundo, Xiyaka
D	Republika Demokratika dra Kongu	30-40	Xilega, Xikomo, Xibali
E	Keniya, Tanzaniya	20	Xikikuyu, Xikamba
F	Tanzaniya	10	Xisukuma, Xinyamwezi
G	Tanzaniya	20-30	Xiswahili, Xigogo, Xibena
H	Tiko dra Kongu, Republika Demokratika dra Kongu, Angola, Gabanwu	10	Xikikongo, Xikimbundu, Xiyaka
J	Uganda, Ruwanda, Burundi	60	Xikinyarwanda, Xikirundi, Xiluganda
K	Angola, Republika Demokratika dra Kongu, Zambiya	30	Xichokwe, Xiluchazi, Xiluvale
L	Republika Demokratika dra Kongu, Zambiya	20	Xiluba, Xilunda, Xiruund, Xisanga, Xikaonde
M	Zambiya, Republika Demokratika dra Kongu	30	Xibemba, Xilamba, Xitonga
N	Malawi, Musambiki, Zambiya	10-20	Xinyanja, Xisena, Xinyungwe, Xinsenga
P	Tanzaniya, Musambiki	10-20	Ximakhuwa, Xiyawu, Ximakonde, Xilomwe
R	Angola, Namibiya	10	Xiumbundu, Xindonga, Xiherero
S	Zimbabwe, Botswana, Afrika Drona, Musambiki, Eswathini	20-30	Xizulu, Xiqhosa, Xishona, Xitswana, Xichangana, Xicopi, Xindebele, Xisuthu, Xitshwa, Xindawu

Mayelana ni gramatika, matrhabela ya ntrhimantrhima mavonekaka ka tindrimi leti i kukumeka hi mintlawu ya marhito. Hinkwawu mavito mapatriwa ka ntlawa wun'we, ntlawa ni ntlawa wuni xirhangi lexi xiwukombisaka, kufana ni ka svikombiso lesvilandrelaka, sva Xirhonga: **mu**-yeni, rhito ledri drilumba ntlawa wa 1, kuve, **xi**-pixi i rhito dra ntlawa wa 7. Mintlawu ya marhito ya tindrimi ta Bantu yingatlhasa 20 wa yone, hi kuhambana ka yone. Kambe timbeni tindrimi ka tone tini hansi ka 20 wa mintlawu.

Svirhangi sva mintlawa ya marhito svitirhela kuhambanisa vunyingi ni vuwun'we (**mu-**yeni [NTLAWA WA 1] – **va-**yeni [NTLAWA WA 2]). Svingahayenceka kuva rhito drokarhi ka ntlawa wokarhi wa marhito drihumelela hi ndlela yochuseka, kambe, minkama yinyingi, marhito mapatriwa mintlaweni hi kulandra mintlhamuxelo ya woni: vanhu, svimilwa, svibza svitsongo, mitangalalu... akuna kuhambanisa ka xinuna ni xisati, kahambana ni lesvi sviyencisaka xisvone ka magramatika ya tindrimi ta Wuropa (kufana ni Xiputukezi). Mavito lawa makumekaka ka ntlawa wa marhito, handle ka kuve ni xirhangi xa mintlawa ya marhito, malandra svirangi sva ntwananiso wa vito ni marhito lawa mayelana na drone ndreni ka xiga (mahlawuli, tinhlayu, mayenci...). Ahivoneni xikombiso xa Xichangana:

- *Leti tihuku ta mina tatimbirhi tavabza.* (ntlawa wa marhito wa 10)
- *Leyi minsinya ya mina yayimbirhi yowa.* (ntlawa wa marhito wa 4)

Mayenci na wone mapfumelela kuva ni vumbeko wohambanahambana, kuvumbekeni ka wone kukumeka svirhangi sva ntlawa wa marhito, sva muyenci, sva vunyingi ni vuwun'we, sva dritirhi, nakone kungahakumeka svirhangi sva mayenciwa, nkama, nandrulu ni sviyandlaliso sva mayenci, lesvi svikombisaka vuxaka drohambanahambana dra sviga ni mintlhamuxelo, kufana ni (xivangelo, kuyencela ni rhitwisiwi...). Ahivoneni xikombiso ka xiga lexilandrelaka xa Xirhonga.

- Mamana **a-ta-va-svek-el**-a tihlampfi (vayeni).

Ka driyenci *atavasvekela*, hikuma: **a-**, anga xirhangi xa vuyelanisi dra dritirhi, mamana (ntlawa wa marhito wa 1); **-ta-**, xirhangi lexikombisaka nkama wahabuyaka; **-va-**, yelisanu ni driyenciwa, *vayeni* (ntlawa wa marhito wa 2); ni yandlaliso wa driyenci dra 'kuyencela', **-el-**, lowu wukombisaka kuyenceliwa ka xokarhi kuva kuni mihandru ka mhunu wokarhi (vayeni).

Hingahakuma svikombiso svimbeni ka tindrimi timbeni ta drixakana dra Bantu, kufana ni Xiswahili:

- *Mwalimu a-ta-wa-let-e-a (wageni) chakula.*
'Mudondrisinkulu atavabuyisela svakuda (avarhambiwa).'

Matimu ya tindrimi leti, marhito ya tone ni gramatika dra tone, sviyenca lesvaku tive leti tikombisaka vuwun'we drohmalalisa, ndreni ka tindrimi ta misava hinkwayu.

Tindrimi, mimbangu ni mintlawa ya vhanu

Hinkwasvu svitlhamuxeliwiki ka sviyenge svikhalutiki svikombisa matrhamelo ni vuwun'we dra masusu ya tindrimi ni mintlawa ya vanhu mimbagwini yinyingi ya tikonkulu Afrika, kambe asvikoteki kutlhota wukulu ni vunyingi dra matrhamela ya tindrimi ta Afrika, kufana ni: kuyavanisa ka makhanelela ya tindrimi ta Afrika, mahanyela ni matrhamela ya tindrimi ni vakhaneli, mayencela ya mintlawa ya vhanu mayelana ni tindrimi, mihandru ya matongela ya tindrimi ni mintirhu ya ta Vudondrisi, ni svin'wani

hi kutala ka svone. Mayelana ni tindrimi, nchumu ximbeni xa ntrhimantrima xiyelana ni kukumeka ka svindrin'wana svinyingi, ni kutwisisana ka tindrimi toyelana. Atikonkulu Afrika, maxakana ya tindrimi ni tindrimi mani kuyelana svinene, nakone mimbangu leyi kukumekaka vakhaneli va tindrimi tohambanahambana kuvoneka kupatrana kukulu ka tindrimi, lesvi sviyencaka kukumeka mpatranu wukulu wa vuyavi dra tindrimi. Hingahakombisa hi lesvivonekaka tikweni dra Nixjeriya, lani kuvkhaneliwaka kutlula 400 wa tindrimi letilumbaka tinxaka tohambanahambana, lesvihlayaka svaku atinakuyelana. Tikweni dra Kamaroxji kuni kusuhi ni 300 wa tindrimi, aRepublika Demokratika dra Kongu kukhaneliwa kutluka 200 wa tindrimi. Hi marhito mambeni, atikonkulu Afrika akuna tiko ledri kukhaneliwaka lidrimi drin'we ntrena. Ntrena mimbangu yitrongo, hikone kukumekaka tindrimi leti tikhaneliwaka hi kutlula 90% wa vhanu, kufana ni tindrimi ta Kirundi, aBurundi, ni Kinyarwanda, aRwanda. Lesvi svivonaka hi kutala hikusa matikweni hinkwawu ya Afrika kukhaneliwa makume manyingi ya tindrimi.

Minkama yinyingi, ntrenge wa tindrimi lowu wukombisiwiki, hi lowo wodringetela kutrinekisa ntrena, hikusa, asvikoteki kutiviwa hi kuhetiseka svaku hi wini ntrenge wa ntiyiso wa tindrimi letikhaneliwaka misaveni kumbe mimbagwini yokarhi. Lesvo svivonaka hikusa minkama yinyingi, loko kuni tindrimi tibidri, asvikoteki kutivisisa svaku i tindrimi tibidri tohambana, kumbe svindrin'wana svibidri sva lidrimi drin'we. Loko hibeka tlhelweni lava vadumbaka svaku lidrimi hi ledri drikhaneliwaka ni kutraliwa hi vhanu lava vavoniwaka na vali vakuchaviseka ntrena, na vabeka tlhelweni tindrimi leti tikhaneliwaka hi xitrhungu, vativotindrimi vanyingi, kuva vahambanisa tindrimi, vatirhisa kutwisisana ka tone: loko vhanu vabidri vatwisisana hambiloko wun'we ni wun'we atirhisa lidrimi drake dra mapsaliwa, kuhlayiwa svaku vhanu volavo vakhanela lidrimi drin'we. Kambe, ntwisisanu wa tindrimi wuni svigava svohambanahambana. Svingahavonaka kuva vhanu va muganga wa A vatwisisana ni va muganga wa B, se, vhanu va miganga leyibidri vatwisisana ni va muganga wa C, kambe kuyenceka svaku vhanu va muganga wa A na C vangatwisisani svinene, kumbe vangatwisisani. Lesvi svivitaniwa 'landrelelo wa lidrin'wana', ntlhamuxelo lowu wutirhisiwaka mimbangwini yinyingi ya misava. Lesvi svavonaka ka tindrimi ta drixaka dra Bantu, lani, minkama yinyingi, kuvonekaka landrelelo wa lidrin'wana ni mihlanganu yikulu ya tindrimi leti titwisisanaka, hambu angali hikuhetiseka. Xikombiso i madrin'wana ya Xichangana xa Musambiki ni ya Xitsonga xa Afrika Dzonga. Hikolanu, i madrin'wana ya lidrimi drin'we, nakone mafana ni tindrimi ta Xirhonga ni Citshwa. Lesvi svivonaka ni le ka tindrimi ta ntlawa wa Xinguni, Xiqhoza ni Xizulu, letikhaneliwaka Afrika Dzonga. Kukombisa mfabelanu wun'wani wa madrin'wana kutirhisiwa ntlhamuxelo wa "lidriminkulukumba", ntlhamuxelo lowu wungahatirhisiwa ka lidrimi dra Xiharabi, lexi xinga ni lidrin'wana dra ximfumu (anga Xiharabi xa vutrali ni xa xisvosvisvosvi), svindrin'wani sva xone, lesvi svikhaneliwaka migangeni, lesvi minkama yimbeni svingatwisisaniki (Xiharabi lexikhaneliwaka Afrika wa kubasa, Hasaniya, Libya, Gibita ni mimbangu yimbeni).

Ka vutongi dra tindrimi amintirhweni ya ta vudondrisi, svini lisima kutrema mayelana ni matralela yofanana, svithlamuxamarhito sva svigava sva vutivi, svitirhiso sva ta vudondrisi, ni svimbeni lesvikongomaka madrin'wana lawa matwisisanaka, kumbe

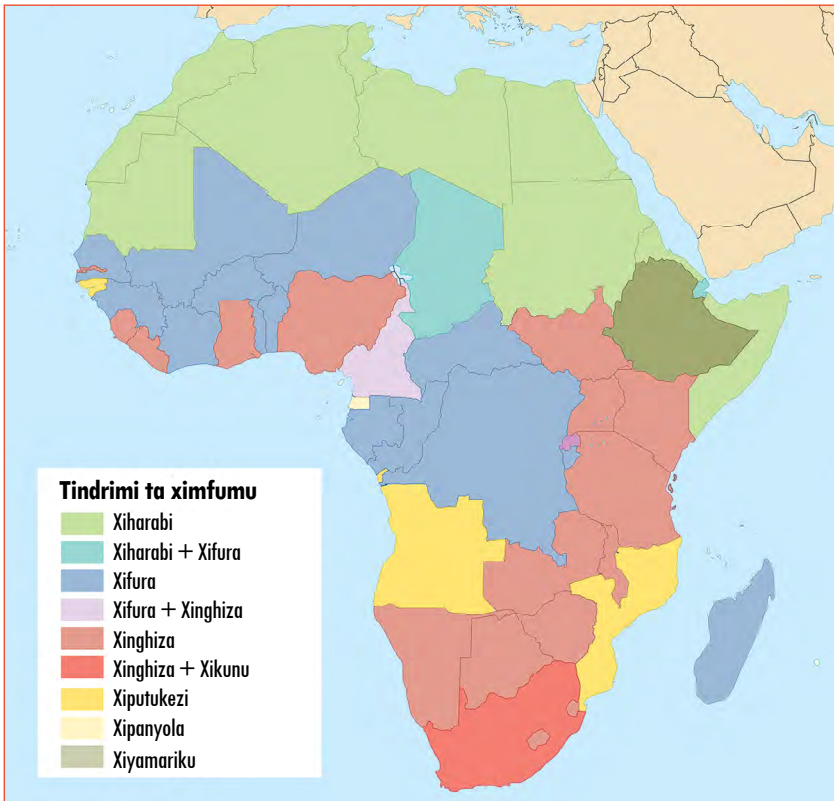
kulandra mayencela yohambana ka madrin'wana yohambana. AAfrika lesvo svivonaka na svikarhata hikola ka mindrelekanu leyi yibekiwiki hi ndlela yobiha hi mimfumu ya vukolonyi, mindrelekanu leyi yikuliseke kuyahlukana ka mingaga ya vukhaneli. Kuyahlukana ka tindrimi, loko kusindrisiwiki hi matiko ya vakolonyi, minkama yinyingi, kucince matrhabela ya tindrimi ni kunghenisa kuhambana ka tone, hikola ka kubeka mindrelekanu ya ta politka, ni kuyan'wela matrhabela ya tindrimi ta Wuropa. Xikombiso xa lesvo i tindrimi: Xiwolof, aSenegal ni le Gambiya; Hausa, aNixjerita ni le Nixjer; ni Xichangana, aMusambiki, Zimbabwe ni le Afrika Dzonga.

Anchumu wumbeni walisima wuyelana ni mafambisela ya vutongi dra tindrimi ni mahanyela. Hakanyingi kuvutisiwa lesvi: mimbagwini leyi kutirhisiwaka tindrimi tiningi, vhanu lava vakhanelaka tindrimi tohambana vatatwisisanisa kuyini vukhaneleni dravu? Nakone, mimfumu yikumana ni svikarhatu matongeleni ya minukelo ya ntalutindrimi matikweni ya yone. Mayelana ni mhaka yosungula, hi ntoloveto, aAfrika kumekaka vhanu vanyingi lava vakhanelaka tindrimi tiningi, lesvi svihlayaka svaku mhunu mun'we angakhanela athlela atwisisa tindrimi tirharhu, mune, kumbe kutlula. Amabazara ni le maprasa ya Afrika, vhanu vakhanelisana hi tindrimi tiningi svinene. Nakone, kukhanelisana ka vhanu va miganga yohambana kungahanabzaliswa hi kola ka ntwisisanu wa madrin'wana lawa malumbaka ntlawa wun'we kumbe landrelelo wa lidrin'wana wun'we. Minkama yimbeni, kulangiwa lidrimi drokarhi akuva dritirhisiwa svanga drohlanganisa vakhaneli va tindrimi tohambana. Tindrimi tiningi letikombisiwaka ka Mapa wa 1, hikuva tili ta mintlawe leyikulu amimbangwini ya tone, titirhisiwa svanga tindrimi ta kuhlanganisa, nakone vahanyi va mimbagu leyo, lava vangatikhaneliki svanga ta mapsaliwa, vatidondra svanga tindrimi ta vubidri. Lesvi svivonaka hi ndlela yoyamukeleka ka lidrimi dra Xiswahili, ledri dringa dra mapsaliwa ka kusuhi ni 10 wa makhulu ya vakhaneli, awuxeni ka Tanzaniya. Namuntlha, lidrimi ledri hi ledritivwaka ni kukhaneliwa svanga lidrimi dra vubidri hi magidi ya vhanu aTanzaniya, Keniya, Uganda, Ruwanda, Burundi ni le wuxeni ka Republika Demokratika dra Kongu. Midringaniso yikomba lesvaku kuni kusukela 100 kuyatllhasa 150 wa magidi ya vhanu lakhanelaka Xiswahili svanga lidrimi dra vubidri. Midringaniso yimbeni yikomba 50 wa magidi, hambilesvo, hi drona dringa ni ntrenge wukulu wa vakhaneli aAfrika wa le dzongeni ka Sahara.

Kusukela ka kukumana ka vhanu vakhanelaka tindrimi tohambana, kungahahumelela madrin'wana yopatrinyetela (kumbe Xipijini). Mapijini mayan'wela vumbeko wa wone ka tindrimi tohambanahambana, na kusunguleni tingali ta mapsaliwa. Loko hi kufamba ka minkama tisungula kuva tindrimi ta mapsaliwa ta vana ni vatukulu, tindruluka Kriyolu. Svanga svikombiso: Lingala, lidrimi dra nkumanu dra n'walungumpeladambu ka Republika Demokratika dra Kongu; Sango, lidrimi dra nkumanu dra n'walungumpeladambu ka Tiko dra Maphatini ka Afrika. Tindrimi timbeni ta kupatranyitela tini masusu ka tindrimi ta Wuropa, kufana ni Xikriyolu xa Kabuvherdi, lexi xisukelaka ka Xiputukezi; kuni 'Xipidijini xa Xinghiza', xikhaneliwaka Nixjeriya. Xihumelelo ximbeni lexiyaka mahlweni hi kukula i kutirhisa tindrimi ta Wuropa svanga tindrimi ta nhlanganiso wa mintlawe ya vhanu lava vakhanelaka tindrimi tohambana.

Matikombela manyingi ya matrhabela ni vukhaneli dra tindrimi aAfrika i kutirhisa tindrimi ta Wuropa, letisiyiwiki hi vukolonyi, kufana ni Xiputukezi, Xinghiza ni Xifura. Tindrimi leti tikumeka aAfrika svanga tindrimi ta ximfumu xa vhanu vobasa, ta Mfumu wa vukolonyi. Ndrhaku ka vukolonyi, tindrimi leti tisungulile kutirhisiwa mafumeleni ya matiko ni ka mintirhu ya vudondrisi, matikweni ya Afrika lawa mafumiwiki hi mukolonyi. Mapa wa 3 wukombisa tindrimi ta ximfumu amatikweni ya Afrika. Ndreni ka tone, ntrena tindrimi ta Xiharabi ni Xiyamariku hi tone tikhaneliwaka kutlula ka khulu dra malembe. Minkama yinyingi, tindrimi ta Wuropa, letitirhisiwaka ka hinkwayu mintirhu ya wufumi ni ya Vudondrisi, tikhaneliwa svanga ta mappsaliwa hi ntrenge wutrongo wa vhanu va matiko wulawo.

Mapa wa 3. Tindrimi ta Ximfumu matikweni ya Afrika

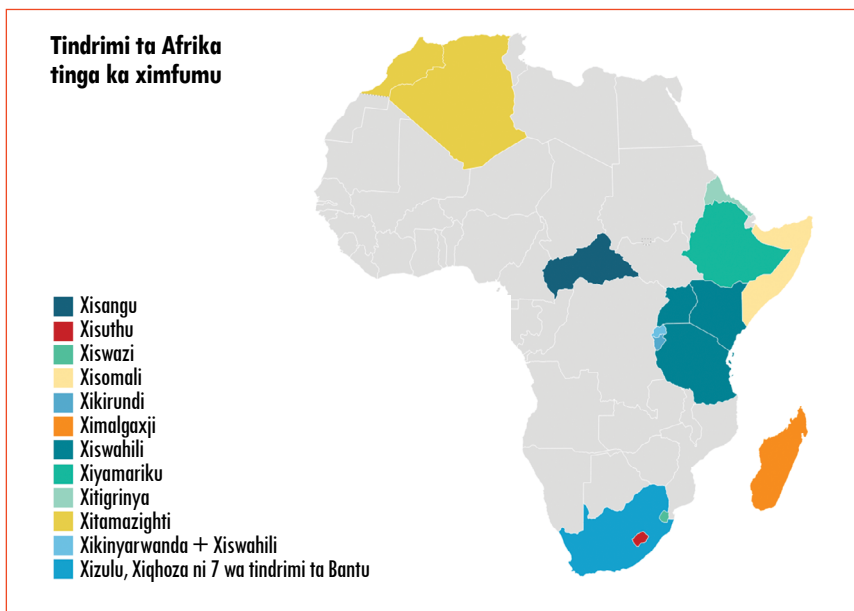
Masusu: kusukela ka madadu ya de Leclerc, J.

L'amenagement linguistique dans le monde (<http://www.axl.cefan.ulaval.ca/>).

Yin'we ka tindlela i kuva tindrimi ta mappsaliwa na tone titirhisiwa svanga ta ximfumu, tani hi lesvi svihumelelaka matikweni mambeni. Mapa wa 4 wukombisa matiko lawa manyikiki tindrimi ta tiko ta Afrika xiyimu xa ximfumu (na kungapatriwi Xiharabi). Kambe mayencela lawa mani svikarhatu svinyingi. Svikarhatu lesvi asviyelana ni tindrimi hi

xitone, sviyelana ni wuchipisi dra tindrimi tokarhi. Xikarhatu ximbeni i xa mayelana ni matongela ya mahanyela ya ntalu wa tindrimi, lowuyencaka svaku kupfumaleka ni lidrimi drin'we drikhaneliwaka hi kutala ka xitrhungu xa tiko, lesviyencaka kuva minkama yinyingi lidrimi dra Wuropa drivoniwa svanga lidrimi dra nkalatlhelo, ledri dringatirhisiwaka ka kuhlanganisa ntalu wa vakhaneli va tindrimi tohambanahambana atikweni drokarhi. Hi vugamu, kutirhisa lidrimi drokarhi ka hinkwayu mimbangu ya wufumi svisindrisa kuva ni mapolitka ya vuhlayisi dra tindrimi, kuyenciwaka ka madukumentu, svithlamuxamarhito sva svigava sva vutivi, svitirhu svimbeni ni timale toyandra. Hicolanu, kuni mixungameto yinyingi ya vuhlayisi ni vukhwelisi dra tindrimi ta Afrika, kambe i yitsongo mintirhu leyi yiyenciwaka kulandra mixungameto leyo hikuhetiseka.

Mapa wa 4. Tindrimi ta tiko letinga ta Ximfumu kulobzi mimbangwini yokarhi ta matiko ya Afrika

Masusu: kusukela ka madadu ya de Leclerc, J. *L'aménagement linguistique dans le monde* (<http://www.axl.cefan.ulaval.ca/>).

ATanzaniya ni Keniya atindrimi ta Ximfumu i Xinghiza ni Xiswahili. AXinghiza xitirhisiwa ka mintirhu ya ximfumo kufana ni vutongi dra tiko, tikomponi, maunivhersidadi ni le vukhanelisaneni ni matiko ya vambe, na kuve, Xiswahili xitirhisiwa svanga lidrimi dra nhlanganiso ka vukhanelisanu ndreni ka tiko. Xiswahili xikhaneliwa hi kutlula 90% wa vahanyitiko va Tanzaniya. Vumbiwo wa Republika dra Afrika Dzonga drinchusa 11 wa tindrimi ta ximfumu, tibidri ka tone ta Wuropa (Xinghiza ni Xiafrikansi) ni ntlhanu wa tindrimi ni mune ta drixakana dra Bantu (Xizulu, Xiqhoza, Xisepedi kumbe Xisuthu xa le n'walungu, Xisuthu xa le dzongeni, Xiswati, Xitswana, Xindebele, Xivenda ni Xitsonga).

Xifundzankulu xin'wani ni xin'wani xilanga tindrimi tirharhu kumbe mune ka tone akuva titirhisiwa svanga ta ximfumu.

Kambe lesvo asvijuli kuhlaya svaku vhanu hinkwavu vani timfanelo tofanana. Lesvivonekaka i kuva Xinghiza, hambilesvi xingova ni 10% wa vakhaneli svanga lidrimi dra mapsaliwa, hi xone xitirhisiwaka hi ntamu. Kutirhisiwa ka tindrimi timbeni ta ximfumu kufamba ndreni ka svikarhatu svinyingi. Atikweni dra Republika Demokratika dra Kongu kukhaneliwa kutlula 200 wa tindrimi, kambe ntrena Xifura hi xone anga lidrimi dra ximfumu. Matikweni mambenyani, tindrimi ta tiko atinikiwi lisima drikulu ka svigava svokarhi sva mintirhu ya vudondrisi.

Vahanyitiko vanyingi aAfrika vakhanela tindrimi tibidri kumbe tirharhu mayelana ni lani vakhanelaka kone, kumbe ni lesvi vatitirhiselaka svone. Hi ndlela yoleyo, vatirhisa lidrimi dravu dra mapsaliwa makaya ni loku vakhanela ni tinxaka, kambe vakhanela lidrimi dra nhlanganiso (kufana ni Xiswahili ni Xilingala...) mayelana ni muganga lowu vakumekaku ku wone, hi ntoloveto, amadoropeni, ka mintirhu ya vuxavisi, vutongi dra tiko, vudondrisi (ka xigava xa kusungula), mahungutralwa, Radu ni Televhizawu. Vufumi ni vutirhisi dra tindrimi ta Wurope leti tinyikiwaka xinyimu (Xifura, Xinghiza ni Xiputukezi), sviyenca kuva lava vatikhanelaka ave vone vatlhasaka svintrhan'wini sva vufumi ni sva vutivi. Hakunene, tindrimi leti hi tone tinga ta vufumi ni ta mutheto aAfrika.

Kucinca ka matrhabela ya vukhaneli dra tindrimi kubeka tindrimi timbeni amhamgwini ya kunyamalala kumbe kuva tipfaletiva hi timbeni letikhaneliwaka svinene, kumbe hi tindrimi ta nhlanganu tikhaneliwaka migangeni leyo. Madadu ya ntrenge wa tindrimi makombisa svaku vakhaneli va Xiputukezi, Xinghiza ni Xifura, svanga hi lidrimi dra mapsaliwa, amatikweni ya Afrika, vava phambeni hi kukula. Vuhanyi dra tindrimi ta Afrika drahali drikulu, kambe hikufamba ka minkama, kukula ni kuhambanahambana ka tindrimi ni mikhuva ya mahanyela ya Afrika svingahayenca kuva tikumeka mhangwini.

XIYENGE XA WURHARHU. Tindrimi ni vudondrisi aMusambiki

Tindrimi aMusambiki

Drin'we ka vukosi dra Musambiki i kuhambanahambana ka tindrimi ni mahanyela. Ka tiku ledri, atindrimi ta mixaka yohambanahambana tihanya xikan'we: drixaka dra Kongu-Kordofaniyana (tindrimi ta Bantu/ tindrimi ta Musambiki); drixaka dra Indo-Wuropa (Xiputukezi, Xinghiza ni Xifura); drixaka dra Indo-Ariyana (Xigujarati, Xiurdu, Xihindu ni Ximemane (Lopes 1998)); drixaka dra Afro-Asiyatika (Xiharabi) ni drixaka dra tindrimi ta vumbeveve (lidrimi dra vumbeveve dra Musambiki). Svosvi, kukumeka ka mintlawa yitrongo ya vafambi, kutala kuvone anga vaxavisi va Tikonkulu Afrika, na vahuma Nixjeriya, Republika Demokratika la Kongu, Ruwanda ni Burundi, ni vaxavisi va Aziya, navahuma Indiya, Pakixtawu, Libanu, Bangaladexji ni Xina, kuhluvukisa kuhambanahambana ka tindrimi, mintumbuluku ni wuhanyi Musambiki.

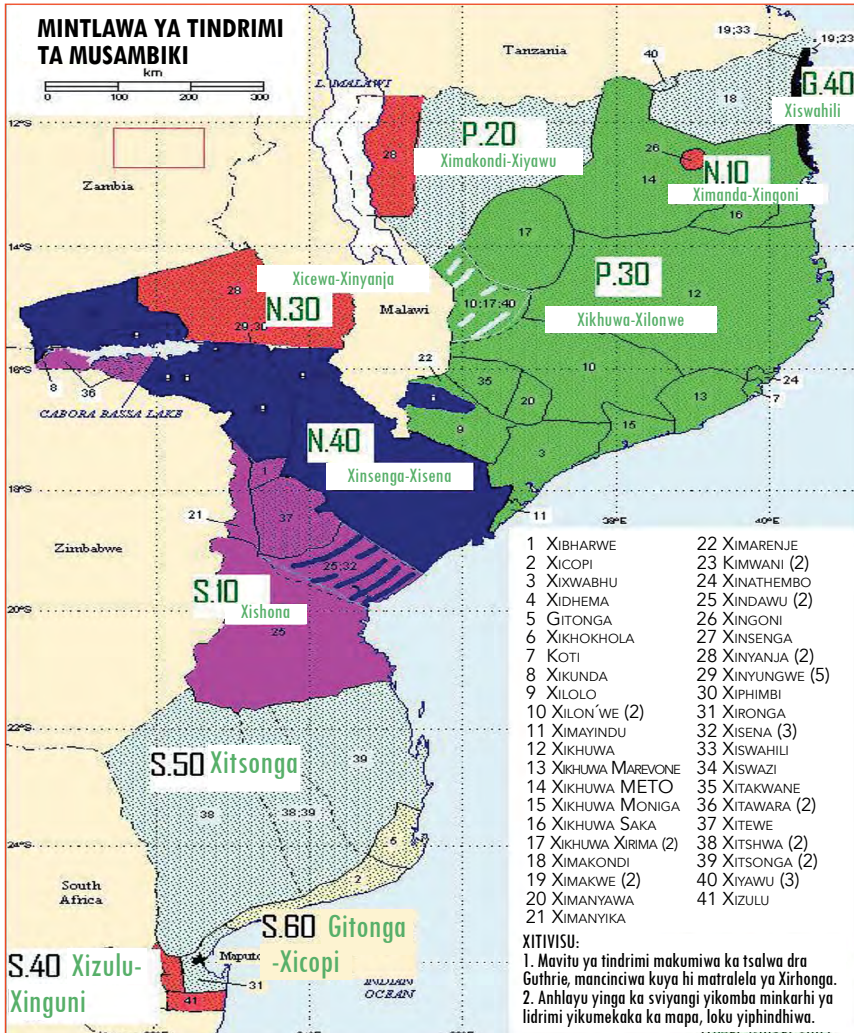
Atindrimi ta Bantu ta Musambiki hitone tikhaneliwaka hi vhanu vanyingi hi ntanu atikweni, lani tihlanganisaka 81.1% dra xitrhungu (INE 2017). Hi thlelo dra ta Vudondrisi, atindrimi ta Bantu titirhisiwa ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri, ka tidondro ta xiyenge xosungula ni le maunivhersidadi (kufana ni ka Kursu dra Tidondro letikulu ta Vudondrisi dra Tindrimi ta Bantu aUnivhersidadi Eduardo Mondlane). Univhersidadi ledri hi drone drisunguliki kuve ni kursu dra tindrimi ta Musambiki, kambe se kuni maunivhersidadi mambeni lawa nawone madondrisaka tindrimi leti: UniMaputo; UniSavhe; UniPungwe; UniLikungo ni UniRovhuma.

Xiputukezi, lidrimi dra ximfumu tikweni, xikhaneliwa hi 47.3% ta xitrhungu tikweni hinkwadru. Ka vhanu lava, 16.5% vaxikhaneliwa svanga lidrimi dra mapsaliwa, kasi 28.8% vaxikhanela svanga lidrimi dra vubidri (INE 2017). Awusvikoti dra lidrimi ledri kahambanahambana tikweni. Tidondro mayelana ni Xiputukezi tikweni tikomba svaku lidrimi ledri drikumeka ka nkama wa kuhambanisana hi makhanelele, hi mhaka ya kukumana ka xone ni tindrimi ta Musambiki. AXigujarati, Xiurdu, Xihindu ni Ximemane ni tindrimi ta le hanhle ka tiku ta vahumamatiku tini vukhaneli dritrongo, ka mimbangu yokarhi funtrhi na kone atikumeki ka vudondrisi dra ximfumu. Hambilesvi Xiharabi xikhaneliwaka tikweni, awutirhisi dra xone drielana ni wukhongeli, vudondrisi dra Khorani ka mamexkita, mamadrasi ni svikole svikalaka svingali svamfumu. Alidrimi dra ximbheveve dra Musambiki drakumeka ka vudondrisi dra kusunguka (ka svikola svokheteka, vudondrisi hi tindrimi tibidri), ka vudondrisi dra vadondrisi va tidondro tokusungula ni vudondrisi dra kuhlaya ni kuhlaya ka svitututo sva vuwupfisi dra vadondrisi ni ka kursu dra le henhla hi Lidrimi dra Ximbheveve drilandriwaka aUnivhersidadi Eduardo Mondlane. Hi magamu, atindrimi ta Xinghiza ni Xifura tikumeka ka vudondrisi dra xigava xa vubidri ni letikulu. Svosvi, Xinghiza xakhaneliwa ka svikole svokala svingali svanfumu ni mimbangu yimbeni yokala yingali ya mfumu.

Tindrimi ta Bantu ta Musambiki

Tindrimi ta Musambiki tikumeka tikweni hinkwadru, na tiyaviwa hi mune wa miganga (G, P, N, S) ni ntlhanu wa mintlawu ni yirharhu, mayelana ni mayavela ya Guthrie (1967-1971). Mintlawu hi leyi: Muganga wa G, Ntlawa G40 (Xiswahili); Muganga wa P, Ntlawa P20 (Xiyawu) ni Ntlawa P30 (Xikhuwa-Xilonwe); Muganga wa N, Ntlawa N30 (Xicewa-Xinyanja) ni Ntlawa N40 (Xinsenga-Xisena); ni Muganga wa S, Ntlawa S10 (Xishona), Ntlawa S50 (Xitshwa-Xironga) ni Ntlawa S60 (Xicopi) (kungavoniwa Mapa wa 5):

Mapa 5. Miganga ya tindrimi ta Musambiki

Masusu: Rego (2012:17), muvumbi Kröger (2005).

Atidondro tiyelanaka ni tindrimi ta Musambiki titlhavukanyisiwiki kusukela ka lembe dra 1975, kutlhasa namuntlha, atitwanani mayelana ni nhlayu ya tindrimi ta Musambiki tikhaneliwaka tikweni. Atinhlayu tikombisa kuhambanahambana, xikarhi ka 8 ni 44 wa tindrimi ta Musambiki. Hambilesvo, lesvi svikalaka svingayaliwi hi lesvaku tindrimi tinyingi ta Musambiki tini marin'wana² manyingi svinene. Tabelankombiso dra 3 drikombisa tindrimi tikhaneliwaka Musambiki, mayelana ni madadu ya Huvo ya Vukambisisi dra Tinhlayu Tikweni (INDE 2017).

Svatikomba svaku Tabelankombiso dra 3 drikombisa ntrena tindrimi tinga ni vakhaneli vatrongoni leti tinga ni vakhaneli vanyingi, tindrimi ta matiku ni tindrimi tikalaka tingatiwiki. Atindrimi timbeni ta Musambiki tikhaneliwa matiku mambeni ya vuvundramanu, svanga Tanzania, Malawi, Zambia, Zimbabwe, Afrika Dronga ni le Eswathini.

Vutongi dra tindrimi aMusambiki

Hambilesvi kukalaka dokumentu dra ximfumu mayelana ni vutongi dra tindrimi Musambiki, kuni milawu ni madeklarasawu ya vutongi mayencaka kuva kutiviwa wutrhamu, ntirhu ni lisima drinyikiwaka tindrimi tohambanahambana tikhaneliwaka tikweni ledri.

Hi matimu, aXiputukezi i lidrimi dra ximfumu Musambiki, kusukela ka nkama wa wukolonyi, hambilesvi Tindrimi ta Musambiki angatone tikhaneliwaka hi vhanu vanyingi ni lesvi angatone tikhaneliwaka minkama hinkwayu, akuhanyeni ka vayaki tiko. ATrhinya dra Milawu ya tiku (Mavumbiwele) dra 1990 ni kunghenisiwa ka mafumele ya kuxixima, vayaki tiko ni ntalu wa mapartidu tikweni svitrimbile matimu ya kunyika lisima ni kutirhisiwa ka Tindrimi ta Musambiki, loko kukhalutle malembe ya kuva tinyenyiwa, nkameni wa wukolonyi ni nkama wa nchuseko wa tiku. Mayelana ni Trhinya dra Milawu dra 1990, aTrhinya dra Milawu dra svosvi, dritirhisiwaka kusukela ka 2004, drihlaya svaku: "Mfumu wubekela lisima tindrimi ta tiko svanga ndraka ya minkhuva ya mahanyela ni ya vudondrisi, nakone Mfumu wucetela kuva kuyiwa phambeni hi kutitirhisa svanga tindrimi leti tihbuyiselaka vuhina drerhu" (ndrimana ya 9, Trhinya dra Milawu dra Republika dra Musambiki 2004:3) mfuntrhi nakone, "aRepublika dra Musambiki, Xiputukezi i lidrimi dra ximfumu" (ndrimana ya 10, ya Trhinya dra Milawu dra Republika dra Musambiki 2004:3).

Trhinya dra Milawu dra Republika dra Musambiki dra 1990 driyencile svaku tiku dridringisa, hi kusungula, kutirhisa Tindrimi ta Musambiki avudondriseni, hi makungu ya vudondrisi dra kuhlaya ni kutrala vavasati hi tindrimi tibidri (1990 - 1997) ni Proxjetu dra Kudringetela Vudondrisi hi Tindrimi Tibidri aMusambiki (PEBIMO) (1993 - 1997). ATrhinya dra Milawu dra drimpsha dra 2004 trinyikelile wuvoni dra ximfumu, mayelana ni wukumeki dra Tindrimi ta Musambiki ka mintirhu ya vudondrisi tikweni, hi Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri, masunguliwiki dreni ka kuhluviki dra nxaxameto wa tidondro ta svingava sva kusungula, hi 2003. Amakungu lawa masungulile svanga proxjetu dra kuyandrisa vudondri hi tindrimi tibidri (2004-2017). Hi 2018, atindrimi ta tiko tinghenisiwi hi ximfumu ka Nawu wa ta Vudondrisi, svanga tindrimi ta vudondrisi ni vudondri, ndreni ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri, ka svingava svosungula sva tidondro.

---

2 Marin'wana i tindlela tohambana ta makhanelela ya lidrimi drin'we amigangeni ya vukhaneli yohambana yohambana.

Tabelankombiso dra 3. Tindrimi tikhaneliwaka Musambiki

	Ntlawa (Guthrie 1967-1971)	Mayelana na Guthrie (1967-71)	Svifundra nkulu	Nhlayu ya vakhaneli (Balisa dra 2007)	Nhlayu ya vakhaneli (Balisa dra 2007)	Matikoyakelano
1	G40 Xiswahili	G42 Xiswahili	Kabu Delgadu	15.255	26.261	Tanzaniya
2		G45 Ximwani	Kabu Delgadu	77.915	88.035	
3	P20 Xiyawu	P23 Xikonde	Kabu Delgadu	268.910	58.984	Tanzaniya
4		P21 Xiyawu	Niyasa	314.796	433.790	Malawi ni Tan- zaniya
5	P30 Xikhuwa- Xilon'we	P31 Xikhuwa	Kabu Delgadu, Niyasa, Nampula ni Zambeziya	4.097.788	5.813.083	
6		P32 Xilon'we	Nampula ni Zambeziya	1.136.073	1.574.237	Malawi
7		P34 Xixwabu	Zambeziya	716.169	1.050.696	
8		P31C Xilolo	Zambeziya		73.003	
9		P35 Xikoti	Nampula	60.771	57.423	
10	N30 Xicewa -Xinyanja	N31 Xinyanja	Niyasa ni Tete	903.857	1.790.831	Malawi ni Zam- biya
11	N40 Xinsenga- Xisena	N43 Xinyungwe	Tete	475.292	488.235	Malawi, Zambiya ni Zimbabwe
12		N44 Xisena	Sofala ni Manika	1.218.337	1.578.164	Zimbabwe
13	S10 Xishona	S13a Ximanyika	Manika	133.961	137.310	Zimbabwe
14		S13b Xitewe	Manika	259.790	200.849	
15		S15a Xindawu	Sofala ni Inyambane	702.464	836.038	Zimbabwe
16		N45 Xibalke	Manika	112.852	127.140	
17		S10 Xishona	Tete	35.878	48.811	Zimbabwe
18	S50 Xitshwa -Xirhonga	S51 Xitshwa	Inyambane	693.386	836.644	
19		S53 Xichangana	Gaza ni Maputu	1.660.319	1.919.217	Afrika Dronga ni Zimbabwe
20		S54 Xirhonga	Maputu	235.829	273.441	
21	S60 Xicopi	S61 Xicopi	Inyambane ni Gaza	303.740	227.652	
22		S62 Gitonga	Inyambane	227.256	194.643	
23		Tindrimi ta vumbheveve	Tiku hinkwadru	7.503	4.173	
24		Xiputukezi	Tiku hinkwadru	1.693.024	3.686.890	
		Tindrimi timbeni ta matiku	Tiku hinkwadru	310.259	112.385	
		Tindrimi timbeni tokala kutiviwa	Tiku hinkwadru		407.927	

Masusu: Dridapitariwile kusukela ka Ngunga (2014); Ngunga na Bavo (2011) ni INE (2017).

Akutirhisa Tindrimi ta Musambiki nakone kukuceteliwa ka svigava svimbeni, svanga ka ntirhu wa wuhaxi dra madrungula (kufana ni Radu Musambiki ni Maradu ya Miganga, Televhizawu dra Musambiki) kun'we ni xigava xa wufuni dra miganga (svanga xifanisu xa Tihuvu ta svifundra svikulu ni ya mimfumu ya miganga), hambilesvi ka xigava lexi xa wugamu tindrimi ta tiko tikalaka tingatirhisiwi hi ntrhintrhima. Ka xigava xa wukhongoti, kuvonaka kutirhisa svinene Tindrimi ta Musambiki, ka makerheke ya Katolika ni ya Vuprotextanti.

Hambilesvo, atiku adrisevana matongele ya kutlhavukanyisa, hi kutiyisa, “akutirhisa ka kuya phambeni” ka Tindrimi ta Musambiki ka svigava sva mfumu ni svokala svingali sva mfumu, dreni ka kuhluvukisiwa yimpfa, ntumbuluku ni drifuwo dra vanatiko.

Hi drini wuyimu dra tindrimi ndreni ka mintirhu ya ta Vudondrisi?

Tani hi lesvi svihlayiwiki ndraku, akutirhisiwa Tindrimi ta Musambiki ka vudondri aMusambiki kusungulile hi malembe ya 90. Kambe, na tingase sungula kutirhisiwa, atindrimi leti atinyeniwa titlhela tingakuceteliwi.

Avakolonyi, hi kupoyila, avaku tindrimi terhu i “tindrimi ta timbzana”, “xilandi” ni “svindrin'wana”, lesvi svihlayaka svaku lidrimi ali Xiputukezi ntrena. Atimbeni tindrimi ativitaniwa “svindrin'wana”. AXiputukezi axitirhisiwa svanga lidrimi dra kutluleta ni kuyan'welisa “vanatiko” minkhuva ya mahanyela ya xiputukezi, akuva vakota kutirhela ni kuhlamula minkongometo ya vukolonyi. Hi ndlela leyi, kunyikiwi xivangu ni lisima lidrimi ni minkhuva ya mahanyela ya xiputukezi, lesvingayenca kuva kuchipisiwa ntumbuluku ni tindrimi ta tiko.

Ndreni ka makungu ya kutluleta nhluvuku ni kuyan'welisa vanatiko aminkhuva ya mahanyela ya xiputukezi, hi lembe dra 1926, mfumu wa vukolonyi wupfalile mintirhu hinkwayu ya mamisawu ni kutluleta nhluvuku leyi ayingali ya vukhongeli. Hi lembe dra 1940, mfumu wa vukolonyi wunykile nkereke ya Katolika mintirhu ya kufambisa ya vudondrisi dra vanatiko (vudondrisi drochiba, ni kudapitariwa). Vudondrisi ledro adrikongoma kucinca mayanakanyela ya vana va tiko. Vana va tiko asvisindrisa kuva vatrhika mahanyela lawa amavitaniwa “mahanyela ya nhova”, akuva vatayan'wela “mahanyela ya nhluvuku” ya mpeladambu ka misava, hi ndlela ya kudondra lidrimi ni minkhuva ya mahanyela ya xiputukezi ni tinhlayu tosungula. Xilesvo, mamisawu ya Katolika matirhisile “tindrimi ta tiko” ntrena kukahlulisa “kutluleta minkhuva ya mahanyela” ya xiputukezi ni kundruluka vahanyitiko kuva vakhongela nkerheke ya Katolika. Madondrisela lawa amahambanile ni lawa ya ximfumu, lani akutirhisiwa ntrena Xiputukezi, hi ndlela ya kukongoma vana va maputukezi, valatu ni vasimiladu.

Na kahali nkama wa vukolonyi, svitivonakisile hi ntrhintrhima svikole sva Misawu Suwisa, gerexja dra vuprotextante, dritlhasiki Musambiki hi 1880, ledri dringathlavukanyisa vudondri dra xinto ni lidrimi dra Xitsonga (Xichangana). Avudondri ledri adrikulisa wumhunu ni wutiveko dra vadondri, kuhambana ni lesvi asilandriwa ka nongoloko wa wusivhilizari.

Asvintlhontlho sva vutongi dra tiku loko kukumiwile nchuseko, hi mfumu wa FRELIMO, asviyelana ni mayanakanyela yaku “lidrimi drin’we, tiku drin’we”, lesvingayenca kuva kupimisiwa svaku akufaneliwa kuve kuyakiwa tiko hi kutirhisa lidrimi drin’we ntrena. Akupfumeliwa svaku nhluvuku wa tiko dredru awusindrisa kuva ntwananu wa vana va tiko wuvumbiwa ntrena hi lidrimi dra Xiputukezi. Ndreni ka mapimisele lawa, akupfumeliwa svaku asvingatakoteka kuyaka tiko na kutirhisiwa tindrimi ta tiko. Xilesvo, Xiputukezi aalidrona lidrimi drokala tlhelo atikweni. Hi mhaka leyo, xikhetiwiwe xitlhela xibekiwa lidrimi dra ximfumu ni dra ntwananu wa tiko. Atindrimi ta tiko atingakuceteliwi, nakone, kuzamiwe kuva tihelisiwa hikusa akupimisiwa svaku kutirhisa tindrimi leti asvitakucetela vuhlawuhlawu dralixaka ni vuhlawulamiganga, lesvi asvitabeka nghozini ntwananu tikweni.

Ka ntirhu wa vudondrisi kuveni xikhatalu hi kukucetela Xiputukezi. Asvikole sva xigava xosungula ka mimbangu yonchuseka (1964-1974), asvifundrankulu sva Kabu Delgado ni Niyasa, asviseketela kudondrisa hi Xiputukezi, nakone ka svone asvitrimbisiwa kutirhisa tindrimi ta Musambiki (Ngunga 2011). Ampalwa wa tiko dra vudondrisi dra xitirhungu ni kuhelisiwa ka kukala kutiva kuhlaya ni kutrala (93%, hi 1980), wungatirhisiwa loko kukumekile nchuseko wupfunetelile kukucetela ka Xiputukezi, hambi lesvi axikhaneliwa ntrena hi 24% wa xitirhungu (1.2% svanga lidrimi dra mapsaliwa ni 23.2% svanga lidrimi dra vubidri, Balisa dra 1980). Mayelana ni mapimisele ya vutongi amalandriwa nkameni wolowo, mintirho ya Vudondrisi, leyi yisimekiwiki hi 1983, yinyikile lisima Xiputukezi svanga xitirhi xa wuwundli dra “n’wanatiko mumpsha”, lweyi akunyimeliwa kuva ahluvukisa tiko hi vutivi.

Lani svivonakaka ha kone, ka malembe manyingi aTindrimi ta Musambiki tinyenyiwile titlhela tibekiwa handle ka Mintirhu ya Vudondrisi. Hambilesvo, tidondro tilandriwike hi malembe ya 90, ngopfungopfu hi Huvu ya Kuhlulukisa Vudondri Tikweni (INDE), tikombile svaku mintirhu ya vudondrisi tikweni, ngopfungopfu vudondrisi dra xigava xosungula, adriini kutlakuka svinene ka tihlayu ta wuxumbari, wuphindhi ni wutrukuli dra tidondro. Tidondro leti tikombisile, nakone, svaku akutirhisa Xiputukezi svanga ndlela yin’we ya vudondrisi ni kutirhisa mabuku yokala mangayelani ni mahanyela ya vadondri aali svona svivangelo svikulu sva svikarhatu, ndreni ka Vudondri dra xigava xosungula aMusambiki. Svivangelo lesvi svivusumetile landrelelo wa kudringisa vudondrisi hi tindrimi ta Musambiki, ka mintirhu ya ta vudondrisi, svanga hi lani kungatahlawuteliwaka hakone ka xiyengana xilandrelaka.

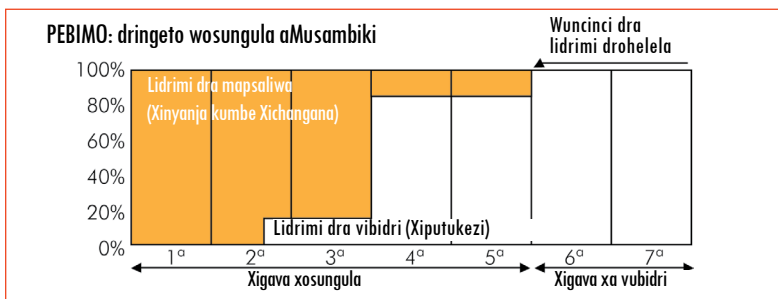
Kudondrisa kuhlaya ni kutrala vavasati, PEBIMO ni masungulu ya vudondrisi hi tindrimi tibidri

Awutirhisi dra Tindrimi ta Musambiki ka Mintirhu ya Vudondrisi Tikweni drilandriwile hi Tralwa dra dokadokisanu drosungula mayelana ni wutrali dra Tindrimi ta Musambiki dra 1989, dritraliwike hi Nukleyu ya Vudondri dra Tindrimi ta Musambiki (NELIMO). Ndreni ka minchumu yimbeni, tralwa ledri drileleta akutirhisa Tindrimi ta Musambiki ka Vudondrisi. Mayelana ni Nukleyu ya Vudondri dra Tindrimi ta Musambiki ni hi mhaka

ya mpfindluku ya mihandru ya vudondrisi dra xigava xosungula, aHuvu ya Kuhlulukisia Vudondri Tikweni (INDE) ni vatirhisani va yone va matiku vapimile mihandru ya kutirhisa Tindrimi ta Musambiki ka vudondrisi. Kusukela 1990 kuyatlhasa 1997, aHuvu ya Kuhlulukisia Vudondri Tikweni yidringisile kudondrisa vavasati akuhlaya ni kutrala hi Tindrimi ta Musambiki (Xikhuwa, Xisena, Xindawu ni Xichangana) na drini kucinca lidrimi kuva kutirhisiwa Xiputukezi, aNampula, Sofala ni kaGaza. Aali vudondrisi dra matrhabela ya kucinca lidrimi dra xinto kuya ka dra Xiputukezi, svanga lidrimi dra vubidri. Mihandru ya makungu lawa yikombise svaku 96% wa vadondri va vudondri dra kuhlaya ni kutrala hi tindrimi ta Xisena–Xiputukezi vakombise kunyoxa hi kudondra hi tindrimi ta Musambiki. Vavutiseliwa vahlayile svaku handle ka kutiyisa kutiva kuhlaya ni kutrala hi Xisena, vudondrisi ledri dripfunetelile vudondri dra Xiputukezi (Benson 1997).

Ndreni Ka vudondrisi dra xigava xosungula, aHuvu ya Kuhlulukisia Vudondri Tikweni yitlhavukanyisile PEBIMO, kusukela 1993 kuyatlhasa 1997. Makungu lawa maveni kutirhisa ka Tindrimi ta Musambiki ni Xiputukezi ka vudondrisi dra mune wa maturma kaGaza (Xichangana – Xiputukezi) ni Tete (Xinyanja – Xiputukezi). Makungu lawa malandre mayencela ya kucinca lidrimi (ahivoneni Xifanisu xa 1), lani ka makalasi yosungula (dra 1^{la}, dra 2^{dri} ni dra 3^{hu}), kudondriseni ka kuhlaya, kutrala ni Matematika, akutirhisiwa lidrimi dra mapsaliwa. Xiputukezi xa kukhaneliwa ntrena xinghenisiwi ka kalasi dra 2^{dri}, na akuhlaya ni kutrala hi Xiputukezi svisinguliwi ka kalasi dra 3^{hu}. Kucinca lidrimi kuvonakile ka kalasi dra 4^{ne}, lani Xiputukezi xindrulukiki lidrimi dra vudondri ni vudondrisi, kambe lidrimi dra mapsaliwa adriya phambeni hi kudondrisiwa svanga xidondro kuyatlhasa ka kalasi dra 5^{nu} (Benson 1997).

Xivonakiso xa 1. Nkambisiso wuyenciwiki ha PEBIMO

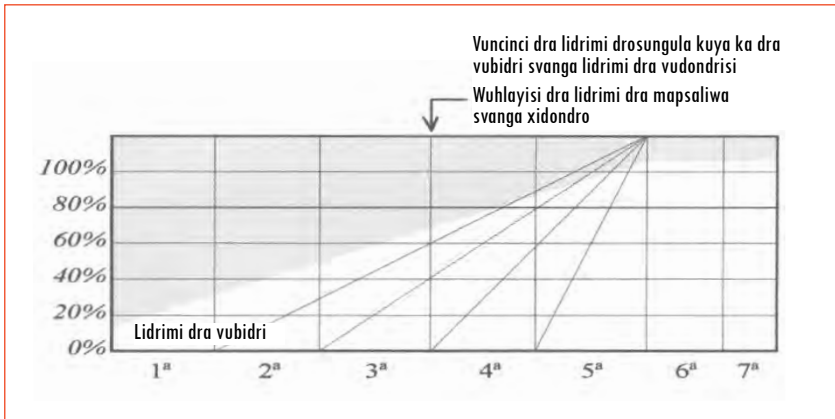
Masusu: (INDE).

PEBIMO akombisile kutiya ka vadondri asvikole, kutlakuka ka kukumeka ka vadondri ni kupasa ka maturma ya vudondrisi hi tindrimi tibidri, kuhambana ni lesvi svingavonaka ka vudondrisi ni vudondri drophirhwana ka vudondrisi hi Xiputukezi, ka makungu ya vudondrisi hi lidrimi drin'we drifambisiwiki svikole svosviya. Handle ka lesvo, vadondri va PEBIMO avahlaya vatlhela vatralla hi lidrimi dra vubidri ni hi lidrimi dra mapsaliwa, lesvi asvinyoxisa vapsali ni xitrhungu. Amihandru yokucetela yikumiwiki ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri mangalandriwa ka kudondrisa vavasati kuhlaya ni kutrala ni lawa mandriwiki ha PEBIMO yipfunetelile kunavela ka xitrhungu ni ka vadondri kuva

kunhingenisiwa Tindrimi ta Musambiki ka Mintirhu ya Vudondrisi Tikweni ndreni ka wuyandrisi dra nxaxameto wa vudondri dra xigava xosungula. Xilesvo, hi 2003, kuhumeleli makungu ya wucinci dra lidrimi hi kulandra matshamela ya wuhlayisi (vona Xifanisu xa 2), dringatihisiwa hi Huvu ya Wuhluvukisi dra Vudondrisi Tikweni, kusukela 2004. Makungu lawa masungulile ka 23 wa svikole, lesvi asvitirhisa 16 wa Tindrimi ta Musambiki. Ka malembe malandreliki, axithungu xijuletelile, hi “mahlaselele”, vudondrisi hi tindrimi tibidri, lesvi svingayenca svaku kusunguliwa Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri ka madrana ya svikole, na kutala ka svone svinganchusiwanga hi Huvu ya Wuhluvukisi dra Vudondrisi Tikweni.

Xifanisu xa 2. Makungu ya kucinca lidrimi hi kulandra matshamela ya wuhlayisi

Masusu: INDE/MINED (2003).

Mixaka ya manghenisela ya tindrimi ta Musambiki ni mafambisele ya vudondrisi hi tindrimi tibidri

Mayelana ni nongoloko wa tidondro wa kunghenisiwa ka tindrimi ta Musambiki ka vudondrisi ni vudondri kuve ni sviyenge svirharhu (INDE/MINED 2003:112):

- (i) **Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri (lidrimi dra mapsaliwa) ni Xiputukezi (lidrimi dra vubidri):** lidrimi dra mapsaliwa dritirhisiwa svanga lidrimi dra vudondrisi ni vudondri ka makalasi marharhu yosungula (dra 1^{la}, 2^{dri} ni dra 3th), kambe lidrimi dra vubidri dridondrisiwa svanga xidondro xokhaneliwa ntrena, drinsungula ka kulera ni kutrala kusukela ka kalasi dra 3th, na kulandrela vulondrovoti dra vusvikoti ka lidrimi dra mapsaliwa ka kulera ni kutrala hi lidrimi dra vubidri;
- (ii) **Makungu ya vudondrisi drotirhisa lidrimi dra Xiputukezi (lidrimi dra vubidri) na kutirhisiwa tindrimi ta Musambiki (tindrimi ta mapsaliwa):** kusunguleni ka kalasi dra 4^{ne} kuvonaka kucinciwa ka lidrimi dra vudondrisi/vudondri, ka

lidrimi dra mapsaliwa kuya ka dra vubidri, kolano, vudondrisi drihluvukisiwa hi lidrimi dra vubidri (kusukela ka kalasi dra 4^{ne}, kuyathlasa ka kalasi dra 7^{dri}), vudondrisi ledri dripfuneteliwa hi kutirhisa lidrimi dra mapsaliwa (kuva kunabzalisiwa mintlhamuxelo yokarhata ya Matematika, Ntivontumbuluku ni Ntivomahanyela). Lani lidrimi dra mapsaliwa dritirhisiwa svanga xin'we ka xidondro;

- (iii) **Makungu ya vudondrisi drotirhisa lidrimi dra Xiputukezi ntrena (lidrimi dra vubidri):** kutirhisiwa ntrena lidrimi dra vubidri svanga lidrimi dra vudondrisi/vudondri, lidrimi dra mapsaliwa dridondrisiwa svanga xidondro, kambe svingahayenceka kuva dritirhisiwa svanga xipfunu ka vudondrisi/vudondri dra lidrimi dra vubidri hi kutirhisa madondrisela yoyala kupatrela tindrimi.

Kambe, ndreni ka kukambisisa Nawunkulu wa Mintirhu ya ta Vudondri Tikweni, wutirhisiwaka kusukela ka 2018, ni ka Makungu ya Kuyandrisa Vudondri hi Tindrimi Tibidri (2020 - 2019), kuni lesvi svcinciwiki, mayelana ni kuncinca ka lidrimi dra mapsaliwa kuya ka lidrimi dra vubidri. Kusunguleni, lesvo asviyenceka ka kalasi dra 4^{ne}, kambe svosvi svitasungula kusukela ka kalasi dra 3^{thu}. Nakone kupumbiwile kalasi drin'we, kusala ntrena ntlhanu wa makalasi ni drin'we – khale xigava xosungula axigama ka kalasi dra 7^{dri}. Xilesvo, kusukela ka Makungu ya Kuyandrisa Vudondri hi Tindrimi Tibidri, kunyimeliwa kuva macincela ya lidrimi mafambisiwa hi ndlela leyi: (MINEDH 2019:23):

- (i) **Lidrimi dra mapsaliwa svanga lidrimi dra vudondrisi (landrelelanu wosungula: kalasi dra 1^{la} kuyathlasa dra 3^{thu}):**

Kalasi dra 1^{la} kuyathlasa ka dra 2^{dri}:

- Vudondrisi dra Matematika ni Lidrimi dra Mapsaliwa hi lidrimi dra mapsaliwa;
- Vudondrisi dra Xiputukezi;
- Vudondrisi dra Mintoloveto yotiyisa mirhi, hi lidrimi dra mapsaliwa.

Kalasi dra 3^{thu}:

- Kucinca ka lidrimi dra mapsaliwa ka Mintoloveto yotiyisa mirhi hi lidrimi dra vubidri, kusukela ka kalasi dra 3^{thu}.

- (ii) **Lidrimi dra mapsaliwa svanga lidrimi dra vudondrisi ni kucinca lidrimi hi kutrongokutrongo (landrelelanu wa wubidri: kalasi dra 4^{ne} kuyathlasa ka kalasi dra 6^{nwe}):**

Kalasi dra 4^{ne}:

- Vudondrisi dra Vutivi dra Ntivontumbuluku hi lidrimi dra mapsaliwa ;
- Vudondrisi dra Ntivomahanyisanela hi lidrimi dra mapsaliwa;
- Vudondrisi dra Lidrimi dra Mapsaliwa;

- Vudondrisi dra Wudoropi ni mintirhu ya mavoko hi lidrimi dra mapsaliwa;
- Vudondrisi dra Mintoloveto yotiyisa mirhi hi lidrimi dra vubidri;
- Kucinca ka lidrimi dra mapsaliwa kuya ka lidrimi dra vubidri ka vudondrisi dra Matematika, kusukela ka kalasi dra 4^{ne}.

Kalasi dra 5^{nu}:

- Vudondrisi dra Ntivomahanyisanela hi lidrimi dra mapsaliwa;
- Vudondrisi dra Lidrimi dra Mapsaliwa;
- Vudondrisi dra Wudoropi ni mintirhu ya mavoko hi lidrimi dra mapsaliwa;
- Vudondrisi dra Mintoloveto yotiyisa mirhi hi lidrimi dra vubidri;
- Vudondrisi dra Matematika hi lidrimi dra vubidri;
- Vudondrisi dra Xiputukezi;
- Kucinca ka lidrimi dra mapsaliwa kuya ka lidrimi dra wubidri ka vudondrisi dra Ntivontumbuluku.

Kalasi dra 6^{ne}

- Vudondrisi dra Lidrimi dra Mapsaliwa;
- Vudondrisi dra Mintoloveto yotiyisa mirhi hi lidrimi dra vubidri;
- Vudondrisi dra Matematika hi lidrimi dra vubidri;
- Vudondrisi dra Xiputukezi;
- Vudondrisi dra Ntivontumbuluku hi lidrimi dra vubidri;
- Kucinca ka lidrimi dra mapsaliwa kuya ka lidrimi dra vubidri ka vudondrisi dra Ntivomahanyisanela;
- Kucinca ka lidrimi dra mapsaliwa kuya ka lidrimi dra vubidri ka vudondrisi dra Wudorowi ni mintirhu ya mavoko.

Akukambisisa ka macincela ya lidrimi ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri kukuceteliwa hi mhaka ya kuva kuvoniwili svaku vadondri avatthasa nkameni wa kucinca lidrimi dra mapsaliwa, kuya ka dra vubidri svanga lidrimi dra vudondri ni vudondrisi, navangasevani vusvikoti ledri drijulekaka kuva vadondra hi lidrimi dra vubidri. Lesvi sviyenca svaku kuhlengela ka vadondri ka mintirhu ya vudondri hi lidrimi dra vubidri kuva ngopfu, kusukela ka kalasi dra 4^{ne}. Ankongometo wa kucinca lidrimi ha kutrongokutrongo i kuva vadondri vave ni nkama wa kuwupfisa vutivi dra tindrimi ha tibidri, akuva vatatikhanela hi kudringana.

Vudondrisi hi tindrimi tibidri tikweni: hi mhaka muni funtrhi na svitirhela yini?

Vudondrisi hi Tindrimi Tibidri i makungu lawa majulaka kuhelisa kuhambana ka timfanelo, mihandru yinene ni mahanyisanela manene minukelweni leyi kunga ni tindrimi tiningi ni minkhuva ya mahanyela yohambanahambana, svanga hi tiko dra Musambiki. Hambilesvi Xiputukezi anga lidrimi dra ximfumu, madadu ya INE (2017) makombisa svaku kusuhi ni 81.1% ya vahanyitiko vahanya vutomi dravu na vatirhisa tindrimi ta tiko ntrena. Kupimisiwa svaku ndreni ka vhanu va ntanga yonghena xikolweni (ntlhanu kuyatlhasa ntlhanu wa malembe ni mune), ndreni ka 4.450.647 wa vhanu tikweni hinkwadru, ntrena 15.3% hi lava vakhanela Xiputukezi svanga lidrimi drosungula, 26,6% vaxikhanela svanga lidrimi dra vubidri (INE 2017). Xilesvo, 73.9% wa vhanu vakhanela tindrimi timbeni ta tiko, svanga tindrimi ta mapsaliwa.

Tidondro ta vuxopaxopi tikomba svaku kudondrisa vhanu hi lidrimi vakalaka vangakhaneli svini mihandru yotrana mayelana ni vudondri, mayanakanyela ni ka vutivi. Aminogoti ya ta vudondri mihlaya svaku vudondrisi ka xigava xosungula drifamba hi ndlela yinene ntrena loko dritlhavukanyisiwa hi lidrimi dra mapsaliwa, kumbe hi lidrimi drimbeni mudondri adritivaka hi kuhetiseka. Hi marhito mambeni, svisindrisa kutirhisa lidrimi dra mapsaliwa ka mintirhu ya Vudondri. Avudondrisi ka xigava xosungula hi lidrimi drohambana ni lidrimi dra mapsaliwa kumbe hi lidrimi dra kaya ka mudondri drihlwelisa nhluvuku wa vutivi ni mayanakanyela ya vadondri. Lesvi hinkwasvu sviyencile kuva hi 1953, UNESCO atrimbile svaku vudondrisi ka xigava xosungula kujuleka drilandriwa hi lidrimi dra mapsaliwa dra vadondri, na kufaneliwa kutirhisiwa lidrimi dra vubidri svanga lidrimi dra vudondrisi ntrena loko se vadondri vakombisa wusvikoti ka lidrimi dravu dra mapsaliwa. Kuva kukotiwa kuvhikela ni kulandriwa deklarasawu dra UNESCO, vudondrisiwa hi lidrimi dra mapsaliwa i mfanelo ya ntsongwana, mfanelo leyi Musambiki ni matiko mabeni ya misava vayitrimbiki.

Lani kukombiwiki ha kone ntrhaku, avudringeteli dra kutirhisa Tindrimi ta Musambiki atikweni drikombisile svaku, ha kunene, avudondrisi hi Xiputukezi ka vadondri vakalaka vangaxikhaneli svanga lidrimi dra mapsaliwa, kumbe vakalaka vangaxikhaneli hi kuhetiseka na vangesena nghena xikolweni, sviyenca svaku dringafambi hahombe, kutlhela, henhla ka hinkwasvu, kuhlwelisiwa vuhluvuki dra tindondro. Avudondrisi hi tindrimi tibidri, drisunguliki kuthlavukanyisiwa hi 2003, drikombisile kuyampsisa mihandru ka mfambu wa vadondri ni vudondrisi, loko kupimanisiwa ni vudondrisi dra kutirhisa ntrena Xiputukezi, lidrimi dra vubidri dra vadondri. Vudondrisi ni vudondri hi tindrimi tibidri drini mihandru yofana ni leyi: vutinyiketi dra vadondri ni vuhlengeli ka mintirhu ya vadondri, kuhanyanyisa ni kunabzalisa mfambu wa vudondrisi ni vudondri, kunabzalisa matirhela ya vadondrisi ndreni ka madondrisela lawa manyikaka lisima drikulu vadondri, kunabzalisa vudondri dra Xiputukezi, kunyika lisima minkhuva ni mahanyela ya miganga, vumhunu ni kutibekela lisima ka vadondri. Tani hi lani sviyencekaka ha kona matikweni mambeni lomu kukhaneliwaka tindrimi tiningi, matrhabela ya tiko mapfumelela kuva kulandriwa kudondrisa ni kudondra hi tindrimi tibidri, loku kupatraka lidrimi dra mapsaliwa dra

vadondri kusunguleni ka vudondri dra kuhlaya ni kutrala, hambi ni kunabzaliseni ka vusvikoti ka svidondri svimbeni sva nongoloko wa vudondri, kufana ni Matematika ni lesvi sviyelanaka ni vutivi dra ntumbuluku. Loko vadondri vadondra svinene lidrimi dravu dra mapsaliwa, vadondra lidrimi dra vubidri hi ndlela yonabzala. Xilesvo, kufanela kutwisisiwa svaku vudondrisi ni vudondri drotirhisa tindrimi tibidri, handle ka kukulisa vusvikoti dra vadondri, drikulisa vusvikoti dravu kudondreni ka lidrimi dra vubidri ni tidondro timbeni ta nongoloko wa vudondrisi hi tindrimi tibidri. Hi kuhetisela, vudondri ni vudondrisi dritirhisaka tindrimi tibidri i madondrela ni madondrisela lawa majulekaka ka mimbangu leyi kukhaneliwaka tindrimi tiningi, kufana ni Musambiki. Nakone, kutirhisa lidrimi dra mapsaliwa ni dra vubidri ka ntirhu wa ta vudondrisi svipfunetela kucinca ka mapimisele ya vadondri, kuhelisa kuhambana ka timfanelo, ni kubuyisa mahanyisanela manene.

Kunyimeliwa yini ka vadondrisi va vudondrisi hi tindrimi tibidri?

Avudondrisi hi tindrimi tibidri drisindrisa svaku vadondrisi vawupfisisa ntivisiso ni vusvikoti dra vudondrisi, kuva “vativa kudondrisa” ka makalasi yohambanahambana ya nongoloko. Xilesvo, ndreni ka svimbeni, kuni svitlhonthlo svirharhu sva vudondrisi svibekiwaka ka vadondrisi, angalesvi:

(i) **Xitlhonthlo xosungula: Vudondrisi hi lidrimi dra mapsaliwa**

Ka vudondrisi dritirhisaka tindrimi tibidri, avadondrisi svisindrisa kuva vani vusvikoti dra kutwisisa, kukhanela, kuhlaya ni kutrala hi lidrimi dra Musambiki ledri dritirhisiwaka svanga dra vudondrisi. Nakone vafanela kutiva matrhabela ya ntumbuluku wa lidrimi ledro, ni kuva ni maqhinga manene ya vudondrisi. Maqhinga ya vudondrisi mafanela kuva mahambana ni lawa malandriwaka ka vudondrisi hi lidrimi dra Xiputukezi, lidrimi dra vubidri, hikusa vadondri va Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri i vakhaneli va mapsaliwa va lidrimi dra vudondrisi ni vudondri. Xisvosvo, vadondrisi kujuleka valandra madondrisela lawa mabekaka lisima drikulu vadondri, vagamisa mayencela ya kuva vadondri vahlamula hi nkama wun’we, kuphindaphindha tinhlamulu ni kukombela kuva vadondri vahlanganisa ntrena marhito kumbe sviga lesvi svisunguliwaka hi mudondrisi. Lesvijuliwaka i kuva vadondrisi vaxixima madondrisela lawa mapfuxaka vutinyiketi dra vadondri, ndreni ka mintirhu ya kuyingiseta, kukhanela, kuhlaya ni kutrala hi lidrimi dra mapsaliwa.

Xitlhonthlo ximbeni xiyelanani “kukota kudondrisa” svidondro sva Matematika, Mintoloveto yotiyisa mirhi, Ntivontumbuluku, Ntivomahanyisanela ni Wudorowi ni mintirhu ya mavoko³ hi lidrimi dra mapsaliwa (tani hi lani

³ Miyanakanyu leyi yikombisiwaka lani yikhanela hi kungu dra kucinca lidrimi ledri dripasisiwiki ka Makungu ya Kuhaxa Vudondri hi Tindrimi Tibidri (2020-2029). Kambe, ka makungu yosungula kucinca lidrimi akuvonaka ka kalasi dra 4^{ne}, ndrhu ka loko kunghenisiwa xidondro xa Ntivontumbunuku, hi lidrimi dra mapsaliwa, ka kalasi dra 3^{nu}. Ka makungu lawa, makalasi lawa amalandrela vucinci dra lidrimi amadondrisiwa hi lidrimi dra vubidri ntrena, na dra mapsaliwa dridondrisiwa ntrena svanga xidondro ni kupfunetela vudondrisi ka kalasi dra 4^{ne} ni dra 5^{nu}, ka svidondro sva Matematika, Mintoloveto yotiyisa mirhi, Ntivontumbunuku ni Ntivomahanyisanela. Xilesvo, mapimu lawa makombisiwaka lana mani ntikelo ka xiyenge xa vucinci dra lidrimi dra xirhangelankama ni drofamba hi kutrongokutrongo, kalasi ni kalasi.

makungu mampsha ya vudondrisi hi tindrimi tibidri makombisaka ha kone). Kudondrisa svidondro lesvi hi lidrimi dra mapsaliwa svisindrisa kuva vadondrisi vapfuna vadondri akulandrela nkoka wa lesvi svidondrisiwaka akuva vatakota kutwisisa tidondro. Lidrimi dra mapsaliwa drinabzalisa vudondri. Kujuleka kuhlanganisa lidrimi dra mapsaliwa ni kululamisa minongoloko ya tidondro, kulandra madondrisela lawa manabzalisaka vudondri, kutirhisa maqhinga ya vudondri mayelanaka ni ntumbuluku, kutirhisa svitirhi sva tidondro lesvikumekaka migangeni ni kumbeni, mintlangu yokucetela kutirhisana ni kubulisana ka vadondri ni vudondrisi ledrinyikaka lisima vadondri (kufana ni kudondra hi mintlawa). Nakone, akufaneliwi kubekisiwa vudondri dra lidrimi dra mapsaliwa ntrena ka xidondro xa lidrimi ledro. Avadondri vafanela kuyaphambeni hi kuhluvukisa vusvikoti dra kuyingiseta, kukhanela, kuhlaya ni kutrala hi lidrimi ledri ka hinkwasvu svidondro, kupatra ni xa lidrimi dra mapsaliwa, hikusa, loko vativisisa lidrimi dravu (dra mapsaliwa), nakone vatave ni mihandru yinene ya vudondri ka vudondri dra lidrimi dra vubidri.

(ii) **Xitlhonthlo xa vubidri: Vudondrisi dra Xiputukezi svanga lidrimi dra vubidri**

Avudondri dra lidrimi dra vubidri drisungula hi vukhaneli ka makalasi mabidri yokusungula (dra 1^{la} ni dra 2^{dri}), kulandrela mintirhu ya kuhlaya ni ni kutrala hi lidrimi dra vubidri, hi kusukela ka vusvikoti drikumiwiki ka lidrimi dra mapsaliwa. Hi mahetelelo, avudondrisi dra vukhaneli hi lidrimi dra vubidri kujuleka drinyika lisima svitirhu sva vudondri, dramatisasawu, vuhlayi dra svikombiso kuva kuhluvukisiwa vutivi dra marhito, tinsimu tiyelanaku ni tinhlokomhaka ta dondro, mintlangu ni matlangela ya kunyoxisa na kutirhisiwa lidrimi dra vubidri, mintirhu ya vukhaleli kumbe ya kudokadonisana ka dondro, ni svimbeni. Kujuleka kuhambiwa mintirhu levi yingatayenca svaku vadondri vadokadonisana hi lidrimi dra vubidri. Xilesvo, akuleletwi akuva mintirhu ya vudondri yinyika lisima vudondri dra kuhlaya kumbe kuhlamula hi nkama wun'we, kuphindaphinda kumbe/ni kunhlokohata.

Akusunguleni ka kudondra akuhlaya ni kutrala hi lidrimi dra vubidri, kutajuleka kuva tidondro tiva ta ntoloveto, ka xiyenge xa vukhaneli hambi ni ka kuhlaya ni kutrala. Ka tidondro leti, vadondrisi kujuleka vafambisa vadondri kuva vahlaya vatlhela vatralla hi lidrimi dra vubidri kusukela ka vutivi vadrikumiki ka lidrimi dra mapsaliwa. Handle ka lesvo, vadondri vafanela akuhlohloteliwa mayelana ni kuhambana ka matralela ya lidrimi dra mapsaliwa ni lidrimi dra vubidri, kusukela ka mintirhu ya kutolovetisa, svanga ntvomimpfumawulu ni ya kutrala. Lani svingavoniwaka ha kone, avudondrisi dra lidrimi dra vubidri drijula kuva vadondrisi vani moya wa vutumbuluxi, vulondrisi ni vutlharhi, akuva vadondri vatahluvukisa avusvikoti dra vukhaneli na vatlhasa vugan'wini dra kalasi dra 2^{dri} na vativa kuhlaya ni kutrala kuyathlasa wugan'wini dra kalasi dra 3^{thu}, kuva vatasungula wuncinci dra lidrimi dra mapsaliwa kuya

ka lidrimi dra vubidri ka kalasi dra 4^{ne4}. Hi mhaka leyi, vadondrisi va lidrimi dra vubidri vafanela kuva ni moya wa vulondrisi ni vutumbuluxi, mayelanu ni maqhinga ya vudondrisi. Loko vadondri vangasvikoti akukuma avusvikoti ledrihlavuteliwiki ntrhaku, vatava ni svikarhatu ka vudondri dra svidondro svilandriwaka hi lidrimi dra vubidri ka makalasi malandrelaka.

(iii) Xintlhonthlo xa vurharhu: vudondrisi dra lidrimi dra vubidri hi kupfuneteliwa hi lidrimi dra mapsaliwa

Vucinci dra lidrimi dra vudondri, kusungulaka ka kalasi dra 4^{ne}, drisindrisa kuva kutirhisiwa madondrisele kumbe maqhinga manene mayelanaka ni vudondrisi hi lidrimi dra vubidri, hi kupfuneteliwa hi lidrimi dra mapsaliwa svanga xipfuno xa tindondro. Lani svivoniwaka hakone, kupimisiwa svaku svingayenca vadondri vapfumala vutivi droyentelela mayela ni lidrimi dra vubidri, akuva vatwisisa tinhlokomhaka ta Matimatka, Ntivontumbuluku, Ntivomahanyisanele, ni Wudorowi ni mintirho ya mavoko. Hi mhaka leyi, kuleletywa svaku kutirhisiwa lidrimi dra mapsaliwa kuva kutlhamuxeliwa tinongoti ni marhito yokarhata ka svidondro lesvi. Hi kuyengetela, avadondrisi vangatirhisa makhanelele ya siku ni siku dra vadondri, kuva vanabzalisa kumbe vavevukisa kuyelanisa ni kutlhamuxela tinhlokomhaka.

Vadondrisi kujulela kuva ni vunyaminyami kufambiseni ka tidondro hi lidrimi dra vubidri, akuva vava phambeni hi kukucetela vudondri dra lidrimi dra vubidri, kufambeni ka vudondrisi dra svidondro svohambanahambana. Xin'we lexi xingapfunaka kukota kulandra nkongometo lowu, i kutirhisa lidrimi dra mapsaliwa dra vadondri svanga xipfuneteli ka mfambu wa vudondri. Ndreni ka maqhinga lawa, vadondri kujuleka vakuceteliwa kuyingela, kukhanela, kuhlaya ni kutrala hi lidrimi dra vubidri, na lesvi svingajuli kuhlaya svaku kubekiwa hi tlhelo kutirhisa lidrimi dra mapsaliwa asviyengeni svohambanahambana sva tidondro.

---

4 Ka kungu dra vucinci dra lidrimi ledri drikambisisiwiki, vadondri vacinca lidrimi ka xidondro xa Matematka. Kucinca lidrimi kusungula hi xidondro xa Mintirhu yotiyisa mirhi, ka kalasi dra 3^{thu}.

XIYENGE XA WUMUNE. lidrimi, xithrhu ngu ni vudondrisi:

Xirhonga

Ka xiyenge lexi, hinyikela mahungu mayelanaka ni lidrimi dra Xirhonga: mimbagu leyi xikhaneliwaku kone, vakhaneli vaxone, matrhabela ya ntivomatirhisela ya xone ni kutirhisa ka xone ka vudondrisi.

Xirhonga ni vakhaneli vaxone

Xirhonga i lidrimi drilumbaka ntlawa wa Bantu, lowu wunga ni kusuhi ni 600 wa tindrimi tikhaneliwaka Drongeni ka Tikonkulu Afrika. Alidrimi ledri drilumba xintlawana xivitaniwaka Tswa-Ronga (S.50), lexi handle ka lidrimi ledri, kukumekaka Citshwa ni Xichangana. Atindrimi leti ta tirharhu tatwisana, lesvi svihlayaka svaku mukhaneli wa drin'we ka tone awatitwa timbeni tibidri ta xintlawana lexi.

Handle ka Musambiki, Xirhonga xikhaneliwa Eswathini ni Afrika wa Dronga. AMusambiki, kutiviwa svaku kuni mune wa svindrimwana (makhanelele yohambanahambana) sva Xirhonga svanga: Xilwandle (Xikalanga), Xinondrwana, Xizingili (Xiputru) ni Xihlanganu.

Mayelana ni Balisa dra Xithrhu ngu dra 2007⁵, Xirhonga axikhaneliwa, svanga lidrimi dra mapsaliwa, hi 238.758 wa vhanu va ntlhanu wa malembe kumbe kutlula. Anhlayu leyi yikombisa kupumbeka ka kutlhasa 123.782 wa vakhaneli (34%), loko kudringanisiwa ni Balisa dra Xithrhu ngu dra 1997, ledri adrikhanela hi 362.540 wa vakhaneli, svanga lidrimi dra mapsaliwa. AGrafiku dra 2 drikomba mfambu wa mapumbekela ya vakhaneli va Xirhonga svanga lidrimi dra mapsaliwa aMusambiki, kusukela ka Balisa dra 1980, drosungula drihambiwiki ndraku ka nkululeko, hi 1975.

Grafiku dra 2. Mfambu wa mapumbekela ya vakhaneli va Xirhonga svanga lidrimi dra mapsaliwa aMusambiki kusukela 1980 kuyatlhasa 2007 (%)

5 Nkameni kungatraliwa xivaningelo lexi, ahingana madadu ya Balisa dra Xithrhu ngu dra 2017, mayelana ni Xirhonga.

Lani makombisaka hakone madadu, antrengo wa vakhaneli va Xirhonga svanga lidrimi dra mapsaliwa waxika ha kutrongokutrongo, hi ntrhimantrhima mayelana ni kukula ka ntrengo wa vakaneli va Xichangana ni Xiputukezi svanga lidrimi dra mapsaliwa. Lexi i xikombiso xa kuluza ka wuhanyi dra Xirhonga, lesvi svingancinciwaka hi makungu manene lawa manganikelaka kuhluvuka ka tindrimi ta Musambiki.

Vumbeko dra gramatka dra Xirhonga

Ka xiyenge lexo hitahlawutela, hi kugomisa, (i) matrhamela ya svitwali ni svitatisi va Xirhonga ni vukombisi dra matralela ya svone ni (ii) kuhlavutela vumbeko dra vito ni liyenci, anga mintlawa yibidri ya marhito ya lisima drikulu ka Ntivomatirhisela ya tindrimi ta Bantu.

Svitwali ni svitatisi ni matralela ya svone

Hambi lesvi Xirhonga angalidrimi dritraliwaka kusukela minkama yikhalutiki, akuna kufanana ka matralela matirhisiwaka, lesvi nakone svikumekaka ka hinkwatu tindrimi timbeni ta Musambiki. Lesvi hisvone sviyencaka kuva kukumeka matralwa ya lidrimi drin'we na matraliwile hi matrhamela yohambana. Hi kuhlamula xivilelo lexo, se kutrimbiwile mavonele ya matralela yofanana ya Xirhonga. Amatrалеla lawa, kusungula matrimbiwile hi 1989, kambe maya maxopaxopiwaka malembe ni malembe, mayelana ni vuthlarhi drihlingeletiwaka minkameni, ngopfungopfu ka mintirhu ya vudondrisi. Hi wone matralele lawa ya kutrimbiwa hi mfananisu lowu malandriwaka ka xivoningelo lexo.

Tidondro tikombisa svaku Xirhonga xini ntlhanu wa svitwali, ka vutrali svikombisiwaka hi maletela lawa: a, e, i, o, u. Asvitatisi sva lidrimi ledri, ka vutrali, svikombisiwa hi maletela kumbe mpatranu wa maletela lawa:

b, b', c, d, d', f, g, h, j, k, l, m, n, n', p, q, r, s, t, v, x, z

bv, bz, dl, dr, dz, gq, hl, lh, n'q, ny, pf, ps, rh, sv, tl, tr, ts, vh, xj, zv

Hi kulandrela, hikombisa svifananisu svokarhi sva marhito lawa maga ni svitatisi kumbe maletela lawa makombisiwiki henhla. Hikombisa hi kuyentelela maletela kumbe mpatranu wa maletela makumekaka ntrena ka Xirhonga (kumbe ka tindrimi timbeni ta Musambiki) ni lawa makombisaka mimpfumawulu yohambana ni leyi yikumekaka ka Xiputukezi.

b'	b' anga	bv	kubv anya	ny	nye leti
c	c ana	bz	bz ala	pf	xipf alu
d'	d' okomela	dl	dled lele	ps	kups anya
h	h e	dr	kudr ila	rh	rh ambu
j	j aha	dz	madz olonga	sv	sv akuda
n'	n' wana	gq	mugq ivela	tr	xitr ama
q	q atha	hl	nhl ampfi	vh	movh a
v	v oko	lh	nlh ulamethi	xj	xj aradi

AXirhonga naxone xini svitwalihampfu **w** ni **y**, svikumekaka ka marhito svanga hi lawa: **kuwa**; **kuwela**; **yindlu**; **muyivi**.

Asvitatisi sva Xirhonga svingacinciwa hi mayencela yohambanahambana, svanga vunumpfuhatu, vuhefemulu ni vunomohatu /vulakahatu.

- **Vunhumpfuhatu:** Ka matralela, avunhumpfuhatu drikombisiwa hi maletela “**m**” kumbe “**n**”, na makumekaka kungese traliwa xitatisi kumbe mpatranu wa svitatisi lesvi svcinciwaka.

Svikombiso: **mbongolo**; **mpfula**; **nsila**; **ngati**

- **Vuhefemulu:** Akutraleni, avuhefemulu drikombisiwa hi letela “**h**”, ledri drikumekaka hi kulandrela svitatisi kumbe mpatranu wa svitatisi lesvi svcinciwaka.

Svikombiso: **mathakuzana**; **khala**; **ntrhati**; **mphama**

- **Wunomohatu / Vulakahatu:** Kukhaneliwa hi vunomohatu loko xitatisi lexi xicinciwaka xingali xa milomu. Kasi vulakahatu hi loko xitatisi lexi xicinciwaka xili xa milomu. Avunomohatu kumbe vulakahatu drikombekisiwa, ka kutrala, hi letele “**w**”, dritraliwaka phambeni ka xitatisi kumbe mpatranu wa svitatisi lesvi svincinciwaka.

Svikombiso: **nomwini**; **kugwaya**; **kunwa**; **Swazini**

Mavumbiwele ya vito

Avito i rhoto drocincacina dritirhisiwaka kuvitana svihanyi, minchumu, sviyenceki kumbe minchumu yihumelelaka, matrhamela, vhanu, ni yimbeni minchumu. Ka tindrimi ta ntlawa wa Bantu, amavito matrhamela hi mintlawa yivitanawaka svigava sva liviti, mayelana ni svirhangeni sva wone ni/kumbe nkombisu wa wutwananisi. Xilesvo, **xigava xa liviti** (kumbe xigava xa vito) i ntlawa wa mavito manga ni xirhangeni xofanana ni/kumbe vutwananisi drofanana. Hi kulandrela, ahansi hikombisa nongokonko wa svigava sva liviti sva Xirhonga ni svikombiso svakone.

Mayelana ni vuyaveli dra mintlawa, avito dra tindrimi ta Bantu, kupatra ni Xirhonga, drivumbiwa hi mimbagu yibidri ya lisima: xirhangeni xa ntlawa ni trhinya dra vito. Axirhangeni xancinceka mayelana ni ntlawa lowu vito drilumbaka wone. Athrinya hi drone drikombisaka ntlhamuxelo wa vito.

Svikombiso: **mu-yeni**; **xi-siwana**; **vu-lolo**; **n-tivi**

Antrengo wa mintlawa ya mavito ka tindrimi ta Bantu wahambanahambana, makarhi ka 10 ni 20. Ka Xirhonga kutiviwa 13 wa mintlawa ya mavito. Kungalavitiwa Tabelankombiso dra 4 dra mintlawa ya mavito ya Xirhonga, xirhangeni sva wone ni svikombiso sva kutwananisi ni liyenci⁶:

⁶ Svifanisi svimbeni svingavoniwa ka mabuku mambeni, svanga NELIMO (1989); Siteo na Ngunga (2000); Ngunga na Faquir (2011).

**Tabelankombiso dra 4. Mintlawa ya mavito ya Xirhonga:
Svirhanghi sva liviti ni svikombiso sva kutwanasisa ni liyenci**

ntlawa	Xirhanghi	Xikombisu xa wutwananiso	Svifananisu
1	mu-	a-	Mu -yivi a -pandile.
2	va-	va-	Va -yivi va -pandile.
3	mu-	wu-	Mu -ntwa wu -tshovekile.
4	mi-	yi-/mi-	Mi -nsinya yi -wile. Mi -nsinya mi -wile.
5	li-	dri-	Li -hlevo dri -bihile ngopfu.
6	ma-	ma-	Ma -hlevo ma -bihile ngopfu.
7	xi-	xi-	Xi -pixi xi -dile khondlo.
8	svi-	svi-	Svi -pixi svi -dile makhondlo.
9	(yi)N	yi-	Yi -ngwe yi -da nyama. M -buti yi -da bzanyi.
10	ti(N)	ti-	Ti -yingwe ti -da nyama. Ti -mbuti ti -da bzanyi.
11	li-	dzi-	li -tihu dri -tshovekile.
14	vu-/wu-	dri-/bzi-	Vu -siwana/ wu -siwana dri -vitana/ bzi -vitana timholova.
15	ku-	ku-	Ku -tirha ku -nyika lisima mhunu.

Kutolovelwa kupatra nayone mintlawa ya mavito ya mimbangu 16, 17 ni 18 (ha-, ku- ni mu-/n-). Kambe, ka lidrimi ledri dra Xirhonga, mintlawa leyi ayina svikombiso, kumbe kuni marhito matrongo ka lidrimi lawa matirhisiwaka hi vakhaneli minkama ya svosvi. Na svili xitanu, asvikombiso svitolovelaka kutirhisiwa kukombiseni ka mintlawa leyi sviyelana ni lesvi svingavitaniwaka sviyengeteli. Lesvi svihlayaka svaku ahimavito hi kuhetiseka.

Svifanisu: **ha**-nsi (ntlawa wa 16); **ku**-suhi (ntlawa wa 17); **n**-trhaku (ntlawa wa 18)

Asvirhanghi svokarhi sva ntlawa wokarhi svitrhika svitikombekisa hi matrhamela yohambanahambana, kumbe kuva hakunene svingavonaki. Lesvi svihlaya svaku axirhanghi xitrhika xingave kona ka vito. Ahivoneni svifanisu svilandrelaka:

- **Ntlawa 1:** Axirhanghi **mu**- xingava **mhu**-, **n'**- kumbe **n'w**-, kumbe xingavonaki (∅). Kambe, handle ka lesvo, axikombiso xa kutwanasisa xikumekaka ka liyenci i **a**-.

Svifanisu: **Mhu**-nu lweyi **a**-pfa kwini?; **N**-sati **a**-pandile; **N'w**-ana **a**-pandile; Malume **a**-pandile.

- **Ntlawa 2:** Axirhanghi **va**- xingana **v**-. Hambilesvo, axitwananiso xikumekaka ka liyenci i xin'we, anga **va**-.

Svifanisu: **V**-ana **va**-pandile; **V**-engi **va**-pandile.

- **Ntlawa 3:** Axirhangi **mu-** naxone xingava **m-/n-** kumbe **n'w-**. Kambe, handle ka lesvo, axikombiso xa kutwananisa xikumekaka ka liyenci axincinci, i **wu-**.
Svifanisu: **M**-pfilwa **wu**-wile; **N**-sinya **wu**-wile; **Nw**-amba **wu**-nyamalalile.

- **Ntlawa 5:** Hi minkama minyingi, axirhangi **li-** axivonaki. Hakunene, kutala ka marhito ya ntlawa lowu amanaxo xirhangi lexi (kufana ni bomu, khondlo). Hambilesvo, axikombiso xa kutwananisa xikumekaka ka liyenci i **dri-**, kumbe vito drini xirhangi **li-** kumbe adrina xone.
Svifanisu: Bomu **dri**-bolile; Khondlo **dri**-phasiwile; **Li**-tlhongo le-dru **dri**-takuvavisa.

- **Ntlawa 9:** Axirhangi xa ntlawa lowu xingava **yi-, m-/n-** kumbe **ny-**. Nakoni svingayenca xingavonaki (∅). Kambe, handle ka lesvo, xitwananisu xikumekaka ka liyenci i **yi-**.
Svifanisu: **Yi**-ngwe **yi**-dile; **M**-buti **yi**-dile; **N**-sila **yi**-susiwile; Huku **yi**-dile.

Lani svivonakaka hakoni ka svifananisu svikumekaka ka Tabelankombiso dra 4, amavito ya mintlawa 1, 3, 5, 7 ni 9, makombisaka vumun'we, mahamba vunyingi hi mintlawa 2, 4, 6, 8 ni 10, hi kulandrana. Amavito ya ntlawa 11 makombisa vunyingi hi ntlawa 10, kufana ni lesviyencekaka ni ntlawa 9 (svifanisu: **Ti**-tihu **ti**-tshovekile; **Ti**-nsenge **ti**-bolile).

Hi kuhambana, amavito ya mintlawa 14 ni 15 amina marhito makombisaka wunyingi, na makombisa mintlawa ya minchumu kumbe minchumu yingakontekiki (ntlawa 14) kumbe sviyenceko, matrhabela ni mintirhu (ntlawa 15). Kambe, svingayenceka hikuma vunyingi ka mavito ya ntlawa 14, makombekisiwaka hi xirhangi **ma-**, xa ntlawa 6.

Svifanisu: **vu**-loyi / **ma**-loyi; **vu**-lombe / **ma**-lombe.

Ka lidrimi dra Xirhonga, amavito mangavumbiwa hi ndlela ya mpfelelo kumbe vukatranzi. Ampfelelo wungavoneka hi vukhuleketi dra svirhangi kumbe svilandri. Handle ka lesvo, minkama yimbeni akukhuleketa xirhangi ni xilandri svingavonaka xikan'we, lesvi svihlayaka svaku, xirhangi ni xilandri svinembeletywa hi nkama wun'we, lesvi svivitanawaka svinameketi sva kutremelesiwa.

Svifanisu sva mpfelelo:

- mbilu → **vu**-mbilu
- mbilu → mbilw-**ini**
- mhunu → mhunu-**nyana**
- mbilu → **xi**-mbilw-**ana**
- kudondra → **mu**-dondr-**i**

Svifanisu sva vukatranyi:

- matlanga + bzixa → matlangabzixa (vona kutlanga bzixa bzixa dambu)
- dumba + nenge → dumbanenge (vona kudumba nenge)
- mada + ntrhaka → madantrhaka (vona kuda ntrhaka)

Mavumbele ya liyenci

Aliyenci i rrito dra kucincacinca matrhamela, ledri dritirhisiwaka kutivisa ntirhu, xiyenceko, matrhamela, ni svimbeni. Kufanana ni vito, aliyenci dra Xirhonga, kufana ni tindrimi timbeni ta ntlawa wa Bantu, drivumbiwa hi mimbangu yibidri: xirhangi xa ntlawa ni trhinya dra liyenci (nhlokoliyenci). Axirhangi xa liyenci drokala kucinciwa matrhamela, kumbe drakukala kunhlanhliwa, i **ku-**, axirhangi lexi xikombisaka ntlawa wa 15 ka Xirhonga. Atrhinya dra liyenci, kumbe nhlokoliyenci, drivumbiwa hi mimbangu yibidri: trhinya ni xitwaliheteleli. Atrhinya dra liyenci hi drone drinyikelaka ntlamuxelo wa liyenci. Axitwaliheteleli axicinci, i **-a**. Xilesvo, aliyenci drivumbiwa hi:

Xirhangî + Trhinya dra Liyenci + Xitwaliheteleli

Svifanisu:

- ku-d-a
- ku-dondr-a
- ku-tlang-a

Atrhinya dringakulisiwa hi kuyengetela ka svinembeletwana svivitaniwaka svinavisi sva liyenci. Asvinembeletwana lesvi svicinca ntlhamuxelo wa liyenci drosungula, svitlhela svicinca nhlayu ya minseketelo (ntlawa wuvumbiwaka hi muyenci/nhlokomhaka ni sviyengeteli sva liyenci). Atrhinya drimpsha, dringavaniki xinavi xin'we kumbe kutlula, drihundruku drivitaniwa trhinya dra vunavi, lesvi svihlayaka svaku aliyenci drimpsha drivitaniwa liyencimpfelelo .

Svifanisu:

- ku-d-a → ku-d-**is**-a
N'wana ada ntlatu.
Mamana ad**isa** n'wana ntlatu.
- ku-svek-a → ku-svek-**el**-a
Mamana asveka ntlatu.
Mamana asvek**ela** n'wana ntlatu.

- ku-svek-a → ku-svek-**iw**-a
Mamana asvekile ntlatu.
Ntlatu wusvek**iw**ile hi mamana.
- ku-svekel-a → ku-svekel-**an**-a
Mamana asvekel**ela** vamaseve huku.
Vamaseve vasvekel**elana** tihuku.

Ka Xirhonga, aliyenci drinhlanhliwa mayelana ni ntlawa wa mavito, nhlayu, nkama, matikombela ya liyenci, matrhamela (vupfumeli kumbe vukaneti), ni svigava svimbeni sva vunhlanhli.

Svifanisu sva vunhlanhli hi mintlawa ya mavito:

- N'wana **a**-d-a nyama. (ntlawa 1)
- Xipixi **xi**-d-a nyama. (ntlawa 7)
- Timbzana **ti**-d-a nyama. (ntlawa 10)

Svifanisu sva vunhlanhli hi mhunu ni nhlayu:

- Mini **ni**-d-a nyama. (vuyencisungula dra vun'we/wuwun'we)
- Weni **u**-d-a nyama. (vuyencibidri dra vun'we)
- Hini **hi**-d-a nyama. (vuyencisungula dra vunyingi)
- N'wini **mi**-d-a nyama. (vuyencibidri dra vunyingi)

Svifanisu sva vunhlanhli hi nkama ni matikombela ya liyenci:

- Xipixi xi-d-a nyama. (Nkama wa svosvi⁷)
- Xipixi x-**o**-d-a nyama. (Nkama wa svosvi woza phambeni)
- Xipixi x-**a**-d-a nyama. (Nkama wa svosvi wa ntoloveto)
- Xipixi xi-d-**ile** nyama. (Nkama wukhalutiki wa wunene)
- Xipixi **a**-xi-d-a nyama. (Nkama wukhalutiki wokala kuhetiseka)
- Xipixi **a**-x-**o**-d-a nyama. (Nkama wukhalutiki wa kuya phambeni)
- Xipixi xi-**ta**-d-a nyama. (Nkama wubuyaka)

7 Mayelana na Nurse na Philippon (2006), ka tindrimi tiningi ta drixakana dra Bantu, Nkama wa svosvi kumbe Xisvosvinene xitirhisiwa kukombisa mihumelelo ya xihena ni ntoloveto (akulangutisiwi xiga lexi: Xipixi xida nyama), kumbe mihumelelo leyi yahayaka phambeni (akulangutisiwi xiga lexi: Xipixi xada nyama). Hi kolanu, xiga xin'we xingave ni mintlhamuxelo yohamabana, hikulandra nukelo wa vukhaneli.

AXirhonga xapfumela funtrhi akukombekisa sviyengeteli sva liviti kumbe sva liyenci ka mavumbiwele ya svone ya xindreni. Axikombiso lexi xa xiyengeteli xiyelana ni ntlawa wa trhinya dra ntlawa wa liviti wutlhanganisaka/xihetisisi ka liyenci kumbe mhunu ayelanaka ni xiyengeteli. Axikombiso lexi xingahafambisana ni xiyengeteli xa liviti lexi xidrikombisaka.

Svifanisu:

- Timbuti ti-d-ile **bzanyi**. (ntlawa wa 5)
Timbuti ti-**dri**-d-ile **bzanyi**.
Timbuti ti-**dri**-d-ile.
- Timbuti ti-d-ile **mimanga**. (ntlawa wa 4)
Timbuti ti-**yi**-d-ile **mimanga**.
Timbuti ti-**yi**-d-ile.
- Mupfana a-von-ile **muyivi**. (ntlawa wa 1)
Mupfana a-**mu**-von-ile **muyivi**.
Mupfana a-**mu**-von-ile.
- Mupfana a-von-ile **timbzana**. (ntlawa wa 10)
Mupfana a-**ti**-von-ile **timbzana**.
Mupfana a-**ti**-von-ile.
- Mupfana a-**ni**-von-ile. (vuyencisungula dra vun'we)
Mupfana a-**ku**-von-ile. (vuyencibidri dra vun'we)
Mupfana a-**hi**-von-ile. (vuyencisungula dra vunyingi)
Mupfana a-**mi**-von-ile. (vuyencibidri dra vunyingi).

Ka nteya wa kunyima wa kugama, wa Tabelankombiso dra 5, kukombisiwa svikombisu hinkwasvu sva vuyelanu sva sviyengeteli/svihetisi sva Xirhonga, hi kuyelana ni ntlawa wa vito ledri dringa trhinya dra ntlawa wa vito kumbe xiyengeteli/xihetisisi.

Tabelankombiso dra 5. Mintlawa ya mavito ya Xirhonga: svirhang, svitwananisi sva muyenci ni xiyengeteli

Ntlawa	Xirhang	Xikombisu xa vuyelanu xa muyenci	Xikombisu xa vuyelanu xa xiyengeteli
1	mu-	a-	-mu-
2	va-	va-	-va-
3	mu-	wu-	-wu-
4	mi-	yi-/mi-	-yi-/mi-
5	li-	dri-	-dri-
6	ma-	ma-	-ma-
7	xi-	xi-	-xi-
8	svi-	svi-	-svi-
9	(yi)N	yi-	-yi-
10	ti(N)	ti-	-ti-
11	li-	dri-	-dri-
14	vu-/wu-	dri-/bzi-	-dri-/bzi-
15	ku-	ku-	-ku-

Xirhonga ndreni ka mintirhu ya vundondrisi tikweni dra Musambiki

Xirhonga ave drin'we ka 16 wa tindrimi tosungula kutirhisiwa akusunguleni ka Makungu ya Vudondri hi Tindrimi Tibidri aMusambiki, loko kusunguliwiki hi lembe dra 2003. Namuntlha, Xirhonga xitirhisiwa vudondriseni kun'we ni Xiputukezi, ka svikola sva xigava xosungula sva xifundrankulu Maputru.

Kutirhisiwa ni/kumbe kuchusiwa ka kutirhisa Xirhonga ni tindrimi timbeni ta Musambiki ka vudondrisi hi tindrimi tibidri ni ka mimbangu yimbeni ya ximfumu, svanga svilawu sva mfumu, tihuvu ta madoropa, svifundrankulu ni svitirhu sva wuhaxi dra madrungula svanga radu ni televhizawu i mayencela lawa mangakotaka kupfunetela vuhaxi, vuhluvuki ni vuhlayisi dra tindrimi leti, kun'we ni mintumbuluku leyi miyelanaka na tone.

XIYENGE XA WUNTLHANU. Mintirhu ya ntolovetiso

Ka xiyenge lexi, kukombasiwa khume wa mintirhu ya ntolovetiso, leyi yiyenciliwiki kupfuna vadondrisi ni kukongomiwa kuhanyanyisa vutivi mayelana ni makhanelela, tindrimi ni vahanyitiko, ndreni ka mintirhu ya vudondrisi ni vudondri. Nkongometo wukulu wa mintirhu leyi i kukucetela vadondri kuva vapimisa svinene mayelana ni tindrimi ta vone, kuva vatinyika lisima ni kutwisisa svaku kutirhisa tindrimi tiningi svinyika vusvikoti hi ntalu. Mintirhu leyi yingahalandriwa ndreni ka kungu dra lembe hinkwadru, kumbe makungu matrongo, ka svidondro ni makalasi yohambanahambana.

Ntirhu wa 1

Xinhloko:	Misava ya yin'we, 8000 wa tindrimi
Nhlokomhaka:	Matrhabela ya ntalu wa tindrimi
Nkongometo:	Kutiva matrhabela ya ntalu wa tindrimi hi kukombisa ni hi mintlangu.

Nkunguhatu: Antirhu lowu wutateka kusuhi ni 90 wa timeneti (sviyenge svibidri). Wunga bekiwa ka tondondro ta Ntivomahanyisanela ta lidrimi dra mapsaliwa.

Xiyenge xa kusungula:

Mudondrisi atakombisa vadondri mapa wa misava athhela avavitisa svaku kumbe vasvitiva svaku i tindrimi tinga ni tikhaneliwa misaveni. Loko vanhlamulile, mudondrisi atavathlamuxela mayelana nimadadu makumekaka ka xivaningelo lexi. Atatirhisa mahungu ya xivaningelo kuva athlamuxela ntalu wa tindrimi tikumekaka Afrika, athhela akhanela mayelana na Musambiki, tindrimi ta svifundrankulu, svifundrantrongo ni miganga leyi vahanyaka ka yone vadondri. Akufambeni ka ntirhu lowu, vadondri vatapfunetelana svinene kuva vahlaya tindrimi vatitivaka.

- **Ka vadondri va kusukela 8 kuyatghasa 9 wa malembe:**

Kungava nkama wa kuva kuthlamuxeliwa makonseito svanga lidrimi/lidrin'wana.

Xiyenge xa wubidri:

Ka papela dra kukala dringatraliwa nchumu, na ani mapa wa misava, mun'we ni mun'we ka vadondri, atalanga tiku drokarhi dra Afrika, kumbe tiku drimbeni dra matikonkulu mambeni. Hi kulandrela, atadezenyara athhela atremetela perfili dra tiku droledro, agama, ndreni ka mapa, atrala vito dra lidrimi drikhaneliwa muganga ni muganga. Hi kupfuneteliwa hi mudondrisi, atrala xidrana xa vakhaneli va lidrimi drin'we ni drin'we ka miganga yohambanahambana. Hi kulandrela,

angapenda (angapintara) mimapa hi minvala ya mijeko ya matiku yohambanahambana, kuva atabekisa mahungu mampsha.

- **Ka vadondri va kusukela 6 kuyatlhasa 7 wa malembe:**

Kukombeliwa kuva vadondri vapatra tindzimi hinkwatu ta matiko lawa makhetiwiki axilaweni xa vadondri, na kukongomiwa kuva vatolovetisiwa tidondro tosungula ta Matematika.

Mihandru:

Loko kugamiwile ntirhu lowu, vadondri vangahamba tralwa dritrongo, ka drone vangabekisaka mimapa mayelana ni ntalu wa tindrimi misaveni, aTikonkulu Afrika ni Musambiki. Atralwa dringahambiwa hi lidrimi dra mapsaliwa drigama dritolokisiwa ka lidrimi dra Xiputukezi. Amatralwa ni mimapa svingahambiwa svigama svikombekisiwa xilawini xa tidondro, kumbe svingakombekisiwa bibliyoteka dra xikole.

Svitirho svijulekaka:

Mapa wun’we wa misava ni mapa wa tindrimi ta Musambiki wukumekaku ka xivaningelo lexi xa vudondrisi; Papele dra kukala dringatraliwanga nchumu, xizoro ni lapi ya kupenda.

Ntirhu wa 2

Xinhloko:	Hi wini ntumbuluku wa mavito?
Nhlokomhaka:	Ntumbuluku wa marhito, minongoti yosungula ya vutivi dra ntumbuluku wa marhito
Minkongometo:	Kutwisisa svaku matrhabela yohambanahambana ya tindrimi mayelana ni masunguli ya tindrimi ni wuhluvuki dra tone kufambeni ka matimu; Kutiva vufuwo dra marhito ya tindrimi ni kunghenisa drixaka dra ntlhamuxelo wa marhito ni xifungo xa miyanakanyu.

Nkunguhatu: Antirhu lowu wutateka kusuhi ni 90 wa timeneti (sviyenge svibidri). Wungabekiwa ka svidondro sva lidrimi dra mapsaliwa.

Ka xiyenge xosungula, mudondrisi atavitisa vadondri svaku kumbe vayitiva mintlhamuxelo ni masunguli ya mavito ya vone. Kunyimeliwa svaku vahlaya mavito ya vone ni svaku vatlhamuxela lesvi vasvitivaka mayelana ni xivangelo xingayenca vapsali va vone valanga vatlhela vavanyika vito ledri kumbe ledriya. Ka bulu ledri, kutahumelela svivitiso mayelana ni kuya phambeni ka tinxaka, ntumbuluku e mikhuva yimbeni ya xinto. Ha kunene, kutala ka vadondri avangatava ni wutivi mayelana ni kutumbunuka ka mavito ya vone. Xilesvo, xipfuno xa mudondrisi xitavani lisima kuva kuthlamuxeliwa ntivontumbuluku wa marhito, hi matrhabela ya kunavetisa. Lesvi kutala ka mavito mangatava ya Xiputukezi, antirhu awutahetseka loko kukhaneliwa hi mavito ya tinxaka ta khale kumbe svib’ongo sva tone. Hi mayencela manene, vadondri vatakhanela hi mavito ya tinxaka ta vone, vatlhela vapisima mayelana ni masunguli ni ntlhamuxelo wa wone ni kuhluvuka ka mavito ya muganga wa vone.

Vugan’wini dra dondro, mudondrisi atakombela vadondri kuva vahamba nsinya wa drixakavirhi kumbe nxaxameto wa tinxaka (nsinya wa vutumbuluki) ni mavito ya tinxaka, kusukela ka vakokwana kuyatlhasa ku vone. Akusaliseni, mudondrisi atakombela lesvaku siku drilandrelaka (mundruku wa kone), vabuyisa xitirhu xin’we xa wusveki (xitirhisiwaka ka kusveka kumbe ka kuda), athhela akombela vadondri kuva vavitisa vapsali kumbe tinxaka ta vone svileleto svingani sva wusveki dra xinto, kuva kutakhaneliwa hi minkhuva ya mahanyela.

- **Vadondri va kusukela 6 kuyathasa 7 wa malembe:**

Ansinya wa drixakavirhi wutahambiwa wuthlela wukombisa mavito.

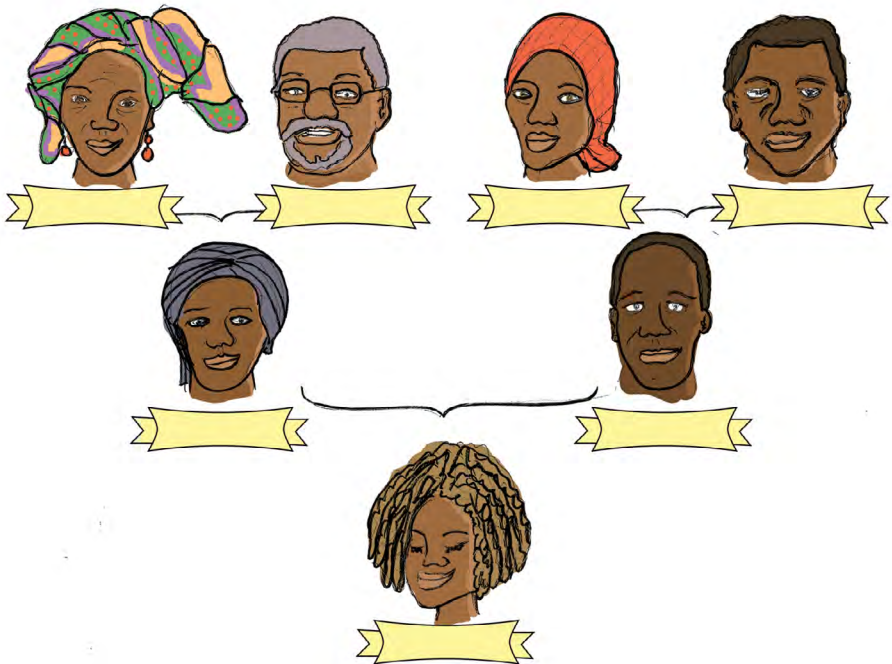
Ka xiyenge xa wubidri, mudondri ni mudondri atahlawutela hi lidrimi drake, lesvi svigamuyenca alanga xibza. Atahlaya vito dra xone ni mavito mabeni ya xone. Hi kulandrela, atakomba mahungu vadondri kuloni, mayelana ni svibza sva kusvekela kumbe sva kudela, athela adringanisa mavito ya tindrimi ta vone vadondri hi tindrimi timbeni, svanga Xiputukezi. Ka xiyenge lexi, amudondrisi atahlawutela masungulu ya mavito (kujuleka mudondrisi atibekisela, axopaxopa kusungula). Na kone, angayandrisa ntirhu lowu hi kusungula bulu, mayela ni minkhuva ni ntoloveto wa ndangu wu'nwe ni wu'nwe amezeni: svaku vada hi nkama wun'we, svaku vabula tafuleni/kumbe loko vahetile kuda... Ankongometo i kuva kutiviwa wukosi dra marhito ya lidrimi ni lidrimi ni kunghenisa lesvi svivitaniwaka lixaka dra tlhamuxamarhito, xifungo xa miyanakanyu... ntirhu wunga ni lisima kuva wulandriwa wuthlela kukambisisiwa masungulu ya tindrimi ni kukula ka tone.

- **Vadondri kusukela 8 kuyathasa 9 wa malembe:**

Kunganghenisiwa wuhlomehlome drokarhi dra mintivontumbuluku ni mintirhu yimbeni svanga kudringanisa marhito mapfaka hi onomatopeyika, kukhanela hi matrhabela ya kufana ya tindrimi tohambanahambana ta misava.

Svitirho svijulekaka:

Kunganghenisiwa wuhlomehlome drokarhi dra mintivontumbuluku ni mintirhu yimbeni svanga kudringanisa marhito mapfaka hi onomatopeyika, kukhanela hi matrhabela ya kufana ya tindrimi tohambanahambana ta misava.

Ntirhu wa 3

Xinhloko:	Ahiyenceni mapa wa matrhamela lawa mahirhandreleke
Nhlokomhaka:	Vumhunu ni miganga
Minkongometo:	Kutlakusa vumhunu dra mudondri mumbeni ni mumbeni, hi kumutlhanganisa ni matrhamela ya muganga wa yene; Kuyandrisa vutivi dra mavito ya mimbangu.

Nkunguhatu: Ntirhu wupimisiwaka kuhambiwa hi kusuhi ni 60 wa timeneti (xiyenge xin’we).

Kukhaneliwa hi kuhamba mapankombiso lowu kusukela ku wone vadondri hinkwavu va xilawu vangatapisima minchumu ya ntrhimantrhima ya muganga lowu xikumekaku kone xikole, na kukombiwa mavito ya mimbangu yohambanahambana vayitivaka. Svini lisima kuva vakomba mavito ya tiva, nambu, xinambzana, nhava, kumbe nhlovo vasitivaka. Hi ntlawa, vadondri vangadranganisa mavito ya ximfumu ya mimbagu ni mavito matirhisiwaka hi xitrhungu, hi tindrimi ta vone ni hi Xiputukezi. Akufambeni ka ntirhu lowu, kutapfuniwa vadondri kuva vakonanisana (vadokadonisana) ni sviduhati mayelana ni masungulu ya mavito ya miganga. Vagama vatralla matimu mayelanaka ni mavito ya miganga, hi mintlawa ya vadondri vatrongo.

- **Vadondri va kusukela 6 kuyatlasha 9 wa malembe**
Kungava nkama wa kuva kuthlamuxeliwa makonseito svanga lidrimi/lidrin’wana.

Svitrho svijulekaka:

Kartolina dra drikulu ni lapi ya kupenda (kupintara); Svivitsu svitrongo svingatathisiwa hi vadondri ka kukonanisana (kudokadonisana) ni sviduhati. Matrhamela ya sviyenge sva matimu mayelana ni mavito ya mimbangu, matakahambiwa hi vadondri, loko vagamile kukonanisana (kudokadonisana) ni sviduhati.

Ntirhu wa 4

Xinhloko:	Ahiyenceni xitlhamuxelamarhito xa xihina
Nhlokomhaka:	Ntivosvitlhamuxelamarhito ni Ntivotlhamuxelo
Minkongometo:	Kutolovetisa vadondri ntlhamuxelo wa xihlamuxelamarhito, ni kuvahlamusela mayelana ni vuyanamu dra vuhlamuseli, kambe hi ndlela yotlhlantleka ni kutrakisa, ndlela leyi yixopaxopaka wutivi dra tindrimi ta mudondri mun'wani ni mun'wani.

Nkunguhatu:

Kuhlwela ka ntirhu lowu kutayelana ni mavonela ya mudondri. Lesvo svivula kuhlaya svaku wungahayenciwa hi sviyenge svibidri kumbe hi kufamba ka lembe, kumbe tihweti tirharhu, (trimextre), hikusa mafambela ya wone kuyelana ni nhlayu ya marhito lawa mangatapatrhiwa ka xitlhamuxelamarhito. Hi ndlela leyi, kutakombisiwa vululamise dra tidondro dra mawora mabidri ntrena, ka xidondro xa lidrimi dra mapsaliwa.

Kukhaneliwa hi kukombela ka mudondri mun'we ni mu'nwa svaku alanga, hi mavonela ya yene, khumbe dra marhito lawa amarhandraka svinene, amatlhamuxela, kumbe ahlawutela matimu ya wone. Amudondri ntrena atatlhamuxela amatlhamuxelele manene mayelana ni xigava xa mathramela ya wukone, kumbe ya wukombiso hi wumbewu lixaka dra wone ni matrhamela ya wone ni kumbe kuhambanahambana ni mambeni matrhamela ya xixaka xin'we.

Avadondri vatakhanela hi kunchuseka hi lidrimi ledri vadrilangaka. Lesvi anga xitlhamuxelamarhito xonchuseka, avangatapeta marhito hinkwawu, hambi ni ntlhamuxelo wa wone ka lidrimi droledro. Awugan'wini ka dondro, vatapatrinjeta mapapela hinkwawu mangatraliwa, akuva vavumba Xitlhamuxelamarhito Xonchuseka.

- **Ka vadondri va kusukela 8 kuyatlasa 9 wa malembe:**

Mudondri angathlavukanyisa xiyenge lexi, naatlhamusela svaku i yini mafana matralele ni svaku rhito ledri dringatirhisiwa kuyini kuva kusunguliwa svithamuxelo ka xitlhamuxelamarhito.

Loko ntirhu lowu wubekisiwa hi proxjetu dra lembe kumbe dra (tihweti tirharhu), wungagama hi kuhambiwa buku dra mavoko (vona Ntirhu wa 10).

Svitirho svijulekaka:

Lapi ni papela. Loko svikoteka, akukombisiwi xitlhamuxelamarhito xokarhi axilaweni xa dondro, angava dra papela kumbe dra le ka komputadori.

Ntirhu wa 5

Xinhloko:	Namuntlha hitave vatriri vanene
Nhlokomhaka:	Matirhisela ya tindrimi mayelana ni svigava
Minkongomoto:	Kutwisisa svaku tindrimi hinkwatu tasvikota kuyenca khanelisanu mimbangu hinkwayu, ya kukheteka kumbe yokala kukheteka; Kutlhamuxela kuhambana ka mihlengéletano ya tindrimi ni svikarhato svihumeleleka asvigaveni sva mintirhu.

- **Vadondri va kusukela 6 kuyatlasa 9 wa malembe:**

Mudondrisi angathlavukanyisa xiyenge lexi, naatlhamusela svaku i yini mafanamatralele ni svaku rhito le dri dringatrhiswiwa kuyini kuva kusunguliwa svitlhamuxelo ka xitlhamuxelamarhito.

Nkunguhatu: Ntirhu wutateka 60 wa timeneti (xiyenge xin'we).

Amintirhu ya mintlangukombiso kumbe ya mintlangu ya teyatru i madondrisela matirisiwaka svinene ka vudondrisi dra tindrimi. Avadondrisi vangalanga mudondri mun'we kuva atahamba mukumeki dokodela, na xilesvo, ativa svaku atayamukela timbabzi tohambana, tikhanelaka tindrimi tohambana, kuva vatathlamuxela mavabzi ya tone. Handle ka wusvikoti mayelana ni wukhaneli, vantadringanisa tindrimi ta vone hi mintlawu, vatlhela vahamba wupimisi dra wutivi mayelana ni, svanga xikombiso, kutikombekisa mintirhu yokarhi, mayelana ni makhanelele ya kukheteka, kumbe ni matrhamele ya wumhunu (ahipimiseni nhlokomhaka yiyelanaka ni kuhambana ka wansati ni wanuna). Handle ka lesvi, angava ntirhu wa lisima svinene ni wa kuva kutraliwa marhito mayelanaka ni minkinu yingakhayiwaka ka xikombamarhitwana xa xivaningelo lexi xa vudondrisi.

Svitirho svijulekaka:

Kujeleka ntrena kuva vadondri vakhanela ni xikombamarhitwana xikumekaka ka xivaningelo lexi.

Ntirhu wa 6

Xinhloko:	Ahihambeni xikombamarhitwana xa svimilwa
Nhlokomhaka:	Marhito ya svigava sva vutivi ni ntumuluku wa marhito
Minkongomoto:	Kukota kuhambanisa vito dra vutrhila ni dra kutirhisiwa hi xitrhungu (kumbe vito dra ntloveto) dra svimilwa ni mabzanyi; Kutiva vufuwo dra marhito ya tindrimi ta muganga.

Nkunguhatu:

Antirhu lowu wutateka 135 wa timeneti (sviyenge svirharhu) kumbe wungahambiwa svanga proxjetu dra lembe kumbe dra tiwheti tirharhu.

Amadondrisele ya ntirhu lowu matabekiwa ka maproxjetu ya matrhamele ya kutirhisana. Xilesvo, ntlawa hinkwawu wa vadondri wutakumeka ndreni ka proxjetu dra kuteka nkama woleha. Loko svingakoteki, avadondri vatathlanganisa, hi mun'we ni mun'we, mabzanyi yohambanahambana ni svimilwa svowoma kumbe sviyaka kuwomeni ni, hi lisima, vahlaya mavito ya svone hi tindrimi hinkwatu tikhaneliwaka hi vadondri vanga ka xilawu xa dondro.

- **Vadondri va kusukela 8 kuyatghasa 9 wa malembe:**

Avadondri vatahlaya vitovutrhila dra bzanyi, kumbe nsinya vagma vadondri vahlaya mavito hinkwawu vamativaka mayelana ni mugangeni. Kungayengeteliwa hi kutlhamuxela masungulu ya mavitomabhizweni ni xivangelo xa mavito wolawu (matrhamele ya nsinya, muvala, manun'hwele), lisima dra wudahu drokarhi, svadiwa hi vhanu kumbe hi sviharhi, mahlayisele, nguva ya wutomi (nguva/tiwheti), mimbangu drikumekaka kone hi ntalu, ni yimbeni minchumu).

Amagamu ka ntirhu lowu, kungahambiwa boku drin'we hi mavoko, dringani mapapela hinkwawu ya mavito ya svimilwa, mayelana ni mintirhu yimbeni yikumekaka ka xivaningelo lexi xa vudondri (svanga xikombekiso xa Ntirhu wa 10).

Svitirho svijulekaka:

Papela, kola kumbe fita-kola, lapi, minsinya ni mabzanyi.

Ntirhu wa 7

Xinhloko:	Kuni mindrelekanu ka tindrimi? Kusukela ka xitsongwatsongwana ni kucinca ka matrhamela ya ntumbuluku
Nhlokomhaka:	Hinkwatu tindrimi tini nkongometo wun'we
Nkongometo:	Kucinca mayanakanyela lawa ya ku ntrena tindrimi ta khale ka vukolonyi hi tone tikotaka kutirhisiwa ka svigava sva vutivi.

Nkunguhatu: Antirhu lowu wutateka 90 wa timeneti (sviyenge svibidri).

Vadondri vahamba nkombisokhaneli wogoma, na vatlhamuxela svaku tindrimi hinkwatu, hinkwawu, tiyenca lesvaku kuva ni kutwanana (kungayenciwa nkombisovulavulunyana wa nhlokomhaka ya vutivi dra Matematka, kumbe Ntivotumbuluku, hi lidrimi dra mapsaliwa ni dra vubidri, na vakombisa ndrangananu ni kufana ka svikhaneliwa sva marhito ya vutrhila kusukela ka lidrimi dra mapsaliwa kuya ka dra vubidri ni kusukela ka lidrimi dra vubidri kuya ka dra mapsaliwa, hambi hi kutwisisa ni kuhluvukisa vutivi ka tindrimi ha tibidri). Kuni kudumba svaku kuhambana ka vumbeko wa tindrimi kungahakarhatisa matlhamuxelee ya matrhamela ya tindrimi. Kambe lesvo asvijuli kuhlaya svaku kuni tindrimi “tingasvikotiki” kutirhisa marhito ya tone asvigaveni svohambanahambana sva vutivi drokarhi, kusukela ka marhito ya lesvi svingakhumbiwiki kuya ka lesvi sviyelanaka ni ntumbuluku.

Svitirho svijulekaka:

Papele, lapi, nkombekisokhaneli wa nhlokomhaka ya xigava xokharhi xa vutivi, hi lidrimi dra mapsaliwa ni hi lidrimi dra vubidri.

Ntirhu wa 8

Xinhloko:	Xivandla xa vuvulavuli
Nhlokomhaka:	Kudondrisa kuhlaya ni kutrala
Nkongometo:	Kupfunetela vadondri kuyandrisa vutivi mayelana ni kukoteka ka kutirhisa tindrimi ta vone ta mapsaliwa kumbe letikhaneliwaka migangeni, hi matrhamela hinkwawu ya vukhaneli (ximfumu, xikaya, mimbangwini ya vutenderi dra vhanu, mimbangwini yokala yingali ya mfumu, ni kumbeni).

Nkunguhatu: Antirhu lowu wutateka 135 wa timeneti (sviyenge svirharhu).

Amafambisele ya ntirhu lowu matabekisiwa hi kurholela svikombiso sva kutraliwa hambi svipendiwa/garafiti amimbawini ya xitrhungu, mavito ya mimbangu yikulu ni mavito ya mimbangu yitrongo, axikole ni handle ka xone (mimbangu yinga kusuhi ni xikole), ni lani vahanyaka kone. Kusukela ka svitirho lesvi, vadondrisi vafanela kukombisa vadondri akuya vatrala marhito ka lidrimi dravu dra mapsaliwa, kumbe ka tindrimi ta muganga, akuya “vapfaleta” kumbe “kutiva hi tindrimi tibidri” marhito lawa matraliwiki ntrena hi Xiputukezi.

- **Vadondri va kusukela 8 kuyatlhasa 9 wa malembe:**

Hi kupfuniwa hi vadondrisi, vadondri vangahakunguhata kuyenca ni kunamekela svipeperhele sva nkombiso lesvitraliwiki hi lidrimi dra mapsaliwa ni hi Xiputukezi, tindloleni ni mimbangwini yimbeni ya muganga, ni xikole.

Svitirho svijulekaka:

Svipeperhele, pende mapapela, fitakola ni lapi.

Ntirhu wa 9

Xinhloko:	Marhito lawa mangakona lidrin'wini
Nhlokomhaka:	Ntivomintlhamuxelo, Ntivomarhito ni Ntivovutivi
Nkongometo:	Kutiva ni kukambisisa marhito lawa vadondri vamabekaka nhlokweni hi lidrimi dra mapsaliwa akuva, hi kufambeni ka nkama, vatatrala tralwa hi mintlawu.

Nkunguhatu: Antirhu lowu wutateka 135 wa timeneti (sviyenge svirharhu).

Ka ntihro lowu, kulangiwa tinhlokomhaka tinga ni, kusukela ka vadondri. Hi xipimu xa timeneti tibidri, vadondri vafanela kutrala marhito hinkwawu vamativaka mayelanaka ni tinhlokomhaka leto. Lani, vadondri vanchusekile kufambisa vadondri kulangeni ka tinhlokomhaka tokarhi, ndreni ka dondro yokarhi ya xidondro xokarhi, kumbe tinhlokomhaka handle ka svidondro, svanga tinhlokomhaka leti:

- sviro sva mirhi
- mpahla
- svakuda ni svinwi
- sviharhi
- mintirhu
- svofamba hi svona
- mihlovo

Nhlokomhaka yimbeni ni yimbeni yitatirhiwa hi ndlela yonchuseka. Loko vatlhasa magamu ka nhlokomhaka yokarhi, vateketa leyi yilandelaka, svifambisa svosvo sviya phambeni.

- **Vadondri vakusukela ka 6 kuyatlhasa ka 9 wa malembe**

Magamu ka ntirhu lowu, kungahayenciwa buku dra kuhambiwa hi mavoko, ledri dringa ni marhito hinkwawu lawa matraliwiki hi vadondri, tani hi lana kuyenciwaka hakone ka mintirhu yimbeni leyi yinga ka xivaningelo lexi (Mintirhu ya 4, 6 na 10).

Svitirho svijulekaka:

Mapapela ni lapi.

Ntirhu wa 10

Xinhloko:	Bibilyoteka dra mabuku yoyenciwa hi makhaliboti
Nhlokomhaka:	Moya wa vutumbuluxi
Nkongometo:	Kuyenca buku hi makhaliboti, buku ledrihlengeletaka mintirhu hinkwayu leyi yiyenciwiki ndrhaku, ni kupatra yimbeni leyi yinga ni nkongometo wofana.

Nkunguhatu:

Antirhu lowu wutateka nkama wa kuhambanahambana mayelana ni lesvi svijuliwaka kubekiwa ka buku dringatahambiwa.

Hi madondri-sele, mudondri mun'we ni mun'we anghamba buku hi kutirhisa makhaliboti ni mapapela akuva kupatriwa mintirhu hinkwawu yihambiwiki mayelana ni svileleto sva xivaningelo lexi xa vudondri.

- **Vadondri vakusukela ka 6 kuyatlhasa ka 9 wa malembe**

Handle ka lesvo, vadondri vangabeka tinhlokomhaka timpsha, kuva vatatisa vatlhela vahluvukisa buku, ngopfungopfu svitralwana, kufana ni svihlayahlaya, svithokozelo, svifanisu, sviyenciwa sva ntumbuluku, vutitralavutomi, svibukwana sva matimu ya siku ni siku, mikaringana, matralwa yohlawutela vutrhila dra muganga, tinsimu, kuhlawutela ka matrhamela ya makinela, matimuntumbuluku/sviyilayila, ni svimbeni, hi lidrimi dra mapsaliwa kumbe hi lidrimi dra mapsaliwa ni hi Xiputukezi, lidrimi dra vubidri. Kunyimeliwa kuva buku ledri dra makhaliboti driyenciwa drithhela dripendiwa kusukela ka manavelela ya mudondri mumbeni ni mumbeni.

Svitirho svijulekaka:

Makhaliboti, mapapela, tingoti (akuva kurhungiwa mapapela ni makhaliboti), svikhomanisi, xilemi, lapi ni tikori.

XIKOMBAMARHITWANA

1. Kudondrisa kuhlaya ni kutrala (alfabetizasawu)

Kukota kuhlaya ni kutrala. Hikuva matralwa hinkwawu masukela ka nukelo wa mahanyela ni matimu yokarhi, kukota kuhlaya ni kutrala kuyelana ngopfungopfu ni vukhandli dra matralwa ni matrhabela ya vuyamukeli dra wone, angave hi mintlawa kumbe hi mhunu ni mhunu. Hi ntolovelo, kuhambanisiwa mayencela ya vutidondreli, lani kuhlaya ni kutrala svidondrisiwaka svitela svidondriwa na kunga na nsindrisu wolandra makungu yokarhi, ni mayencela ya kukunguhata vudondri dra kuhlaya ni kutrala, lani vusvikoti ledri drivoniwaka svanga mintirhu ya bulabulisano ndreni ka minukelo ya mahanyela yokarhi.

2. Kriyolu

Lidrimi ledri dripfaka dritlhela drikula kusukela ka nkumanu wa vhanu vangakhaneliki lidrimi drofanana, kambe hi kufambeni ka nkama, lidrimi ledri drindrulukaka lidrimi dra mapsaliwa dra vahanyitiko vampsha.

3. Kuyavanisa ka matirhisela ya tindrimi (diglosiya)

Yavaniso wa matirhisele ya tindrimi, kumbe madrin'wana wuyenciwaka hi ntwanano ni kutiveka. Svanga xifanisu, ka kuyavanisa ka matirhisela ya tindrimi, alidrimi dritirhisiwaka ndagwini hakanyingi adritirhiswi ka mimbagu ya ximfumu, svanga svikole, svilawu svamfumu ni svitiru svawuhaxi dra madrungula. Xilesvo, adiglosiya i xikombiso xa wukhaneli dra tindrimi tibidri hi matrhabela yokala kufanana ni kudringana.

4. Ntivisisu wa matirhisela ya lidrimi

Hi mapimisele ya ximhunu, mapimisele ya vundrimi mahinghenisa ka yelanasano makarhi ka mukhaneli ni tindrimi: lesvi svitiviwaka, svitlhela svipimisiwa mayelana ni tindrimi tavone ni tavambeni. Vakhaneli hinkwavu vasvitiva svaku vakhanela lidrimi drokarhi, vasvitiva akuhambanisa loko "mhunu akhanela lidrimi hi kuhetiseka", ni loko mumbeni "angakhaneli hi kuhetiseka", ni svimbene. Lani svivoniwaka ha kone, kukhaneliwa hi wutivi dra le ndreni, (driyelanaka ni kuhamba ka ntirhu), svanga wutivi dra le handle (driyelanaka ni mintirhu ya vambeni). Vutivi dra tindrimi drikumiwa ndreni ka mahanyisanela ni vhanu vambeni, nakone drifambelana ni matwela, mayanakanyela ni ntumbuluku, lesvingapfunaka ka kutwisisa ni lisima ledri vakhaneli vanyikaka makhanelela, tindrimi ni vakhaneli va tone.

5. Wuhanyisani dra tindrimi

Xigava xa Ntivotindrimi xitrimbaka svaku tindrimi tihanyisana ni minchumu hinkwayu yinga vutshan'wini dra ntumbuluku. Tindrimi tidondriwa ndreni ka nkumanu wa mahanyisanela ya vhanu, miyanakanyu ni minchumu ya ntumbuluku, lesvi svingahancincaka kumbe kuncincancina hi kufamba ka minkama, svanga lesvi svihumelelaka ni svihanyi sva ntumbuluku.

6. Vudondrisi dra xinto

Makungu ya vudondrisi lawa makongomaka kudondrisa kusukela ka lisima dra tindrimi ni mintumbuluku ya ntikelo ya mintlawa ya vapsaliwa kumbe vanatiko. Makungu yofana ni lawa mani nkongometo wa kubekisi ni kuhlayisa mixaka leyi yinga ni ntrenge wutrongo wa vhanu. AMusambiki, ka nkama wa vukolonyi (malembe ya 40), vudondrisi dra xinto dritirhiswi kuhlawula minkhuva ni mahanyela, ni kufuma vanatiko, hi kudondrisa lidrimi ni minkhuva ya mahanyela ya Xiputukezi.

7. Vodondrisi hi tindrimi tibidri

Makungu hinkwawu ya vudondrisi manga ni kutlula lidrimi drin'we svanga tindrimi ta vudondrisi ni vudondri. Kungaphazamiwi ni vudondrisi dra lidrimi dra vubidri kumbe ntrena maqhinga svanga xidondro xa nongoloko. Mayelana ni mingongometo, vudondrisi hi tindrimi tibidri dri ni kuhambana: kuni makungu ya kuyengetela, makungu ya kupumba, makungu ya vucinci dra tindrimi, makungu ya kubohlometa, ni mambeni.

8. Ntivotumbunuku wa marhito (Etimologiya)

Vudondri dra ntumbuluku wa marhito, svivangelo sva kukumeka ka marhito, mintlhamuxelo ni vumbeko dra wone.

9. Ntivomarhito (Lexikografiya)

Vutivi dra svitlhamuxelamarhito. Vutivi ledriyelanaka ni vuyenci ni vuxopaxopi dra mintlawa ya svitlhamuxelamarhito, angava mayelana ni vumbeko, mixaka, ntirhisu ni miyanakanyu leyi yiseketelaka kuyenciwa ka xitlhamuxelamarhito xokarhi, ngopfungopfu loko kulandriwa mavonela yohlela. Hi ntoloveto, ntivosvitlhamuxelamarhito wuni svigava svibidri, vutivi droyelana ni vuhambi dra svitlhamuxelamarhito (vuxopaxopi dra svitlhamuxelamarhito) ni vuyenci dra svitlhamuxelamarhito.

10. Lidrimi dra kutlhanganisa

Lidrimi dritirhisiwaka ka wukhaneli dra vhanu vakhanelaka tindrimi tohambana. Ha kanyingi, tindrimi ta kutlhanganisa i tindrimi totlula mindrelekanu ya matiku.

11. Lidrimi dra matiku

Xihirhi xa lisima drikulu xitirhiwaka svanga lidrimi dra vubidri hi xitrhungu xinyingi amatikweni yohambanahambana manga ni vahanyi vanyingi. Ha kanyingi, atindrimi ta matiku tiseketeliwa hi vuphanga dra vukolonyi (driyelanaka ni vufundri, vusochwa, minkhuva ya mahanyela), na tinga ni kukumeka kukulu ka mintirhu ya ta vudondrisi, ka svilawu svamfumu ni ka mimbangu ya vubindruli.

12. Lidrimu dra ximfumu

Lidrimi ledri dritrimbiwiki hi nawu wa tiku kumbe muganga wokarhi. Alidrimi ledri tritirhiswiwa ka mintirhu ya mfumu, ka vudondrisi ni ka mintirhu ya wuhaxi dra madrungula. Kutala ka matrhinya ya makulu ya minawu ya matiku kunga ni tindrimi tiningi, alidrimi dra ximfumu hidrone drivhikeliwaka ntrena.

13. Tindrimi ta Bantu

Drixakana dra tindrimi ta Bantu drivumbiwa hi kusuhi ni 600 wa tindrimi tilumbaka drixaka drin'we (Nixjerikordofiyana), ntlawa wa (Benue-Kongu). Tindrimi leti tikumeka mugangeni lowusukelaka dzongeni ka tiko dra Kamaroxji, na tikhalluta hi mimbangu ya makarhi ka Tikonkulu Afrika, tihangalaka hi miganga ya le dzongeni ka Afrika wa le hansi ka Sahara.

14. Tindrimi tingaghozini ya kunyamalala

I tindrimi leti tinga ni ntrenge wutrongo svinene wa vakhaneli, lesvi sviyencaka kuva tikumeka ngaghozini ya kuva tnyamalala. Loko tindrimi tiluza vakhaneli va tone, na tone tonyamalala.

15. Vutrongo dra ntrenge wa vakhaneli/Vutrongohatiwi dra tindrimi

Ntlawa wa tindrimi leti tinganyikiwiki lisima. Hambilesvi kungapimisiwaka svaku i tindrimi leti tinga ni ntrenge wutrongo wa vakhaneli, minkama yinyingi, atindrimi tikalaka tinganyikiwiki lisima tini ntrenge wukulu wa vakhaneli, kutlula letinyikiwaka lisima ka tiku drakukarhi.

16. Kukumeka ka tindrimi tiningi

Kutirhisiwa/vuhanyisani dra tindrimi tibidri kumbe kutlula atikweni, mugangeni, kumbe ntlaweni wokarhi. Minkama yinyingi, ntrenge wukulu wa vhanu lava vanga ka matrhamela lawa vakhanela vatlhela vativisisa kutlula lidrimi drin'we. Hambilesvo, svingayenceka kuva mimbangu leyo kukumeka vhanu lava vakhanelaka lidrimi drin'we ntrena.

17. Xivandla xa tindrimi

Vuvonakanisi dra tindrimi ka mimbangu leyi kufambafambaka xitrhungu ka muganga wokarhi. Minkama yimbeni, mimbangwini leyo kutirhisiwa lidrimi drin'we ntrena kumbe lidrin'wana kasi minkama yimbeni kuvoneka vutirhisi dra tindrimi tiningi.

18. Vukhaneli dra tindrimi tiningi

Vuyandlali dra ntalu wa tindrimi hi ximhunu. Kuhlayiwa svaku mhunu wokarhi i mukhaneli wa tindrimi tiningi loko anivusvikoti dra kukhaneli kutluka ka lidrimi drin'we.

19. Wutongi (politika) dra tindrimi

Ntithru hinkwawu wa kubekisa ni kupimisa mafambisele ya ntalu wa tindrimi ka huvu yokarhi, ntlhanganu kumbe muganga, hi kulandra minawu, muthetho, kumbe sviyimiso lesvifanelaka kufambisa matirhisela, mayanakanyela ya tindrimi letitirhisiwaka hi xitrhungu. Wutongi ledri dringabekisiwa kusukela henhla kuyathlasa hansa, hi mimfumu kumbe svilawu svimbeni sva mfumu kumbe svokala svingali sva mfumu na svivumbiwa hi xitrhungu. Kambe, na kone, kuni wutongi dra tindrimi drosukela hansi kuyathlasa henhla, drivumbiwaka kusukela matirhisela ya tindrimi mindangwini ni migangeni.

20. Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri (bilingi)

Vudondrisi drifambisiwaka hi tindrimi tibidri, drin'we nadrili lidrimi dra mapsaliwa (svanga xifanisu, Xirhonga) ni drimbeni nadrili lidrimi dra vubidri (svanga xifanisu, Xiputukezi). Tindrimi letibidri titirhisiwa svanga tindrimi ta vudondrisi ni vudondri ka svidondro svohambana. Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri mani kuhambanahambana amisaveni. Kambe, Musambiki alangile Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri lawa ya vucinci dra lidrimi, lani vadondri vadondraka svidondro svohambanahambana hi lidrimi dra mapsaliwa ka makalasi ya svingava svosungula, na ka kalasi dra 4^{ne} vasungula kudondra hi lidrimi dra Xiputukezi. Nakone, ka makalasi hinkwawu, tindrimi ha tibidri tidondriwa svanga i svidondro, lidrimi dra mapsaliwa dritirhisiwa kunabzalisa vudondrisi dra lidrimi dra vubidri.

21. Ntivontlhamuxelo

Xigava xa Ntivotindrimi xiyelanaka ni vuxopaxopi dra mintlhamuxelo ya marhito.

22. Wutivi dra mavito ya mimbangu (Toponimiya)

I vuxopaxopi dra mavito ya mimbangu, hi kukombisisa ntumbuluku ni ntlhamuxelo wa wone. Vutivi dra mavito ya mimbangu i xihlovo xa madrungula ya lisima svinene, mayelana ni vutomi dra sviduhati sverhu, vahanyitiko ni matimu ya mimbangu ya magidi ya malembe ndrhaku. Kuni mixaka minyingi ya mavito ya mimbangu: nkombisomati (yoyelana ni mati), nkombisomatrhamela ya misava (yoyelana ni misava), nkombisovmilwa (yoyelana ni svimilwa), nkombisomavito (yoyelana ni mimbangu leyi yinga ni mavito lawa masukelaka ka mavito ya vhanu), nkombisotinxaka (yoyelana ni tixaka ta vhanu), nkombisosviharhi (yoyelana ni sviharhi), ni yimbeni mixaka.

23. Vulondrovoti dra vusvikoti

Kuyanakanyiwa lesvaku vutivi ni vusvikoti lesvikumiwiki ka lidrimi dra mapsaliwa (kuhlaya, kutrala, kutlhamuxela, kutwisisa, ni svin'wanyani) svingahalondrovotiwa ka vudondri dra lidrimi dra vubidri. Mihandru yinene ya vulondrovoti dra vusvikoti yiyelana ni mihandru yinene ya vudondri hi lidrimi dra mapsaliwa ni vutivi droyenela ka lidrimi dra vubidri. Kudondra lidrimi dra vubidri hi ntrhimantrhima, kunabzasa kutluleta vutivi ni vusvikoti, kusukela ka lidrimi dra mapsaliwa, kuya ka dra vubidri.

24. Vuncinci dra lidrimi

Ndreni ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri hi ndlela ya kucinca lidrimi, kuhumelela lesvaku, ndrhu ka nkama wokarhi, kucinciwa lidrimi dra vudondrisi ni vudondri, ledri adrili lidrimi dra mapsaliwa, kusunguliwa kudondrisiwa ni kudondriwa hi lidrimi dra vubidri. Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri ya matrhamelela ya kucinca lidrimi, ha kanyingi, mahambanisiwa hi svigava svibidri: vucinci dra xirhangelankama (kucinciwa lidrimi ndrhu ka malembe mabidri kumbe marharhu ka loko kusunguliwe vudondrisi ni vudondri hi lidrimi dra mapsaliwa) ni vucinci dra le ndreni ka nkama (kucinciwa lidrimi ndrhu ka 5 kuyatlhasa 6 wa malembe ya vudondrisi ni vudondri hi lidrimi dra mapsaliwa). Kucinca lidrimi ka matrhamelela ya xirhangelankama kukarhatisa vulondrovoti dra vusvikoti, lesvi svikhumbaka hi ndlela yokala kunyoxisa mihandru ya vudondri, lesvi svingahumelelaka ka vucinci ledri drihumelelaka ndreni ka nkama.

25. Kukhanela kopfitlanyisa tindrimi

Kuhumelela loko mukhaneli wa tindrimi tibibri kumbe kutlula atirhisa nhlangu wa tindrimi leti atikhanelaka, ingaku hi loko tova lidrimi drin'we. Ndreni ka vudondrisi hi tindrimi tibidri, kukhanela kopfitlanyisa tindrimi kukomba ndrulu wa lisima svinene, kukuceteleni ka kuhahanyisa ka vutirhisi dra tindrimi, ka mintirhu ya vudondrisi ni vudondri, angali ntrena vudondrisi dra tindrimi, kambe ka hinkwasvu svidondro sva mintirhu ya vudondri.

MABUKU MATIRHISIWIKI

- Bahule, Orlando A. (2017) *Aspects of verbal morphophonology of Cilenge with special reference to negation and tense markers*. Unpublished MA Dissertation, University of South Africa.
- Baker, James & Prys Jones, Sylvia (1998). *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Benson, Carol (1997). *Relatório final sobre o ensino bilingue: Avaliação externa da experiência da escolarização bilingue em Moçambique (PEBIMO)*. Maputo: INDE.
- Eberhard, David M.; Simons, Gary F. & Fennig, Charles D. (eds.). (2020). *Ethnologue: Languages of the world*. 23th ed. Dallas: SIL International, <http://www.ethnologue.com>
- Freire, Paulo (1969). *Pedagogia do oprimido*. Rio de Janeiro: Paz e Terra.
- García, Ofelia (2009). *Bilingual education in the 21st Century: A global perspective*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Guldemann, Tom. (ed.) (2018). *The Languages and linguistics of Africa*. Berlín: De Gruyter Mouton.
- Guthrie, Malcolm (1967–1971). *Comparative Bantu: An introduction to the comparative linguistics and prehistory of the Bantu languages*. Farnborough: Gregg Press.
- Hammarström, Harald; Forkel, Robert; Haspelmath, Martin & Bank, Sebastian (2020). *Glottolog 4.2.1*. Jena: MPI-SHH. <http://glottolog.org>
- Heine, Bernd & Derek, Nurse (eds.). (2005). *African languages: An introduction*. Repr. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- INDE/MINED (2003). *Programa de Ensino Básico - II Ciclo (3ª, 4ª e 5ª classes)*. Maputo: INDE.
- INE (2019). *IV Recenseamento Geral da População e Habitação 2017: Resultados definitivos*. Maputo: Instituto Nacional de Estatística.
- Leclerc, Jacques. *L'amenagement linguistique dans le monde*. Quebec: Université Laval. <http://www.axl.cefan.ulaval.ca/> [data de consulta 20/07/2020]
- Lopes, Armando Jorge (1998). The Language situation in Mozambique. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 19(5): 440-486.
- Marten, Lutz (2020). Bantu and Bantoid. In Vossen, Rainer & Dimmendaal, Gerrit J. (ed.). *The Oxford Handbook of African Languages*. Oxford: Oxford University Press, 205-219.
- MINEDH (2019). *Estratégia de expansão do ensino bilingue (EEEB) 2020-2029*. Maputo: MiNEDH.

- NELIMO (1989). *Relatório do primeiro seminário sobre a padronização das línguas Moçambicanas*. Maputo: NELIMO/INDE.
- Ngunga, Armindo (2014). *Introdução à Linguística Bantu*. 2ª ed. Maputo: Imprensa Universitária.
- Ngunga, Armindo (2011). Monolingual education in a multilingual setting: the case of Mozambique. *Journal of Multicultural Discourses*, 6(2): 177-196.
- Ngunga, Armindo & Faquir, Osvaldo (orgs.). (2011). *Padronização da ortografia de línguas Moçambicanas: Relatório do III Seminário*. Coleção As Nossas Línguas III. Maputo: CEA.
- Ngunga, Armindo & Simbine, Madalena (2012). *Gramática descritiva da língua Changana*. Coleção As Nossas Línguas V. Maputo: CEA.
- Nurse, Derek & Philippson, Gérard (2006). Common tense-aspect marks in Bantu. *Journal of African Languages and Linguistics*, 27: 155-196.
- Sitoe, Bento & Ngunga, Armindo (orgs.) (2000). *Relatório do II seminário sobre a padronização da ortografia de línguas moçambicanas*. Maputo: NELIMO, Universidade Eduardo Mondlane.
- UNESCO (2015). *Declaração de Incheon e marco de ação para a implementação do objetivo de desenvolvimento sustentável 4*. Seul: UNESCO.
- UNESCO (2016). *Si no entiendes, ¿cómo puedes aprender?* Informe de seguimiento de la educación en el mundo. Documento de Política, 24. París: UNESCO.
- Van de Velde, Mark; Bostoen, Koen; Nurse, Derek & Philippson, Gérard (eds.). (2019). *The Bantu Languages*. Second Edition. London / New York: Routledge.
- Walter, Stephen L. & Benson, Carol (2012). Language policy and medium of instruction in formal education. In: Spolsky, Bernard (ed.). *The Cambridge handbook of language policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 278-300.

XIYENGETELI. Svikombamarhito sva wutrhila

A) Xikombamarhitwana xa kusungula: Ntivovumhunu (lidrimi ni ntivomatralwa)

Xiputukezi	Xirhonga	#
abreviatura	xigomiso (xi-/svi-)	01
acento	bindriso (li-/ma-)	02
acrónimo	rhitontoloveto (li-/ma-); rhitothlovelo (li-/ma-)	03
actos de fala	makhanelelo manene (ma-); tindlela ta makhanelela (yi-/ti-)	04
adaptação	vutolovelo (vu-); ntekelelo (mu-/mi-)	05
adivinha	xipfhumbu (xi-/svi-); svitekateka (xi-/svi-)	06
adjectivo	lihlawuli (li-/ma-); xikombamatrhamela (xi-/svi-)	07
adjunto	xilandreandraku (xi-/svi-)	08
advérbio	xiyengeteli (xi-/svi-)	09
advérbio de lugar	xiyengeteli xa vumbangu (xi-/svi-); xiyengeteli xa mbangu (xi-/svi-)	10
advérbio de modo	xiyengeteli xa mayencela (xi-/svi-); xiyengeteli xa mukhuva (xi-/svi-)	11
advérbio de tempo	xiyengeteli xa nkama (xi-/svi-)	12
advérbio de quantidade	xiyengeteli xa ntrenگو (xi-/svi-)	13
afirmativo	vupfumeli (vu-); xipfumelo (xi-/svi-); -a kupfumela	14
afixo	xinembeletana (xi-/svi-); xinameki (xi-/svi-)	15
agente (gram.)	xivangi (xi-/svi-); xiyencisi (xi-/svi-)	16
alfabeto	mabesedi (ma-); nongoloko wa maletela (mu-/mi-); lifabetu (li-/ma-)	17
antónimos	marhitumfularhi (li-/ma-)	18
arcaísmo	hlayela dra xikhale (li-/ma-); xikhale (xi-)	19
argumentação	vuseketela (vu-); vuseketeli (vu-)	20
argumentar	kuseketela (ku-); kutlhamuxela (ku-)	21
argumento	nseketelo (mu-/mi-); ntlhamuxelo (mu-/mi-)	22
argumento verbal	xiyengeteli (xi-/svi-); xihetiseliliyenci (xi-/svi-); xikombiliyenci (xi-/svi-); xitlhamuxeliliyenci (xi-/svi-)	23
aspas	tinhlayelo (yi-/ti-); tihlayelo (yi-/ti-)	24
aspecto	mayencelo (ma-); matrhamelo (ma-)	25
aspecto verbal	matrhamelo ya liyenci (ma-); vutrhamu dra liyenci (vu-)	26
aspiração	vuhefemulu (vu-); hefemulu (mu-/mi-)	27
asterisco	xinyeletana (xi-/svi-); nyeleti (yi-/ti-)	28
atributo	lihlawuli (li-/ma-); xikombamatrhamelo (xi-/svi-)	29
aumentativo	vuyengeteli (vu-); vukulusi (vu-)	30
autor	mutrali (mu-/va-); muyenci (mu-/va-); mutumbuluxi (mu-/va-); muqambi (mu-/va-)	31
aviso	xitivisu (xi-/svi-)	32
biblioteca	bibiliyoteka (li-/ma-); xilawu xa mabuku (xi-/svi-)	33
bilingue	-a kuyelana ni tindrimi tibidri (ma-); mukhaneli wa tindrimi tibidri (mu-/va-);ilingi (yi-)	34
bilinguismo	vutivi dra tindrimi tibidri (vu-); vukhaneli dra tindrimi tibidri (vu-)	35
categoria (lexical)	lixaka dra rhito (li-/ti-)	36
classe nominal	lixaka dra liviti (li-/ti-); ntlawa wa liviti (mu-/mi-); xigava xa liviti (xi-/svi-)	37
codificar	vutrali (vu-)	38
código linguístico	vukhaneli (vu-)	39

competência	vusvikoti (vu-)	40
complemento	xiyeneteli (xi-/svi-); xihetisisi (xi-/svi-)	41
complemento directo	xiyeneteli xokongoma (xi-/svi-); xihetisisi xokongoma (xi-/svi-)	42
complemento indirecto	xiyeneteli xokala kukongoma (xi-/svi-); xihetisisi xingakongomiki (xi-/svi-)	43
composição	vuvumbi (vu-)	44
composto	rhitunkatsanu (li-/ma-); nkatranyu (mu-/mi-)	45
comunicação	vukhaneli (vu-); bulisanu (li-/ma-)	46
comunidade	muganga (mu-/mi); vahanyi va muganga (va-); vahanyi muganga (va-); vayakitiku (va-)	47
conclusão	rhito dra kupfala (li-/ma-); mapfalela (ma-); mahelela (ma-); mahetiselo (ma-)	48
concordância	vuyelanu (vu-); vuyelanisi (vu-); vutwananisi (vu-); ntwananisu (mu-/mi-)	49
concordância nominal	vuyelanu dra liviti (vu-); vuyelanisi dra liviti (vu-); ntwananisu wa liviti (mu-/mi-)	50
concordância verbal	vuyelanu dra liyenci (vu-); vuyelanisi dra liyenci (vu-); ntwananisu wa liyenci (mu-/mi-)	51
conjugação	nhlanganiso (mu-/mi-); malongoloko ya liyenci (ma-)	52
conjunção	xithlanganisu (xi-/svi-)	53
consoante	xitatisu (xi-/svi-)	54
conteúdo	mhaka (mu-/ti-); ntikelo (mu-/mi-); ntrutru (mu-/mi-)	55
contexto	nhlokomhaka (n-/ti-); mhakeni (n-/ti-)	56
conto	xihitana (xi-/svi-); xithokorhelu (xi-/svi-)	57
convocatória	xirhambu (xi-/svi-); xivitanisu (xi-/svi-)	58
coordenação (gram.)	nthlanganisu wa sviga (mu-/mi-); vutlhanganisi dra sviga (vu-)	59
cópia	ntekelelo (mu-/mi-)	60
decomposição (morf.)	vuhlanhli (vu-); nhlahlu wa marhito (mu-/mi-); nthlanthletelo (mu-/mi-)	61
derivação	mpfelelo (mu-/mi); vuvumbi (vu-); vuvumbi dra marhito hi xirhangi ni xilandri (vu-)	62
descodificar	kutlhamuxela (ku-); kuthlanthletela (ku-)	63
descrição	vuhlawuteli (vu-)	64
dialecto	lidrin'mana (li-/ti-); makhanelela (ma-); xihena xa wuvulavulelo (xi-/svi-)	65
diálogo	bulu (li-/ma-)	66
dicionário	xithlamuxelamarhito (xi-/svi-); xikombamarhito (xi-/svi-)	67
diminutivo	ntrongohatu (mu-/mi-); xitrongahatisu (xi-/svi-); vutrongohatu (vu-); kutrongohatisa (ku-)	68
ditado	ditadu (li-/ma-); vitanelo (li-)	69
dois pontos	hikubidri (yi-/ti-); hefemulobidri (yi-/ti-)	70
drama	dringiselo (yi-/ti); landriselo dra sviyenco (li-/ma-)	71
elipse	nyamalalu (mu-/mi-); fihleko (mu-/mi-)	72
emissor	munyikeli (mu-); murhumeli (mu-); muhaxi (mu-)	73
empréstimo	xivolekiwa (xi-/svi-); rhitu dra kuvoleka (li-/ma-); xilombiwa (xi-/svi-)	74
ênfase	ntlakuxu (mu-/mi-); dlunyatisu (mu-/mi-); ntikelo (mu-/mi-)	75
ensino bilingue	tidondro hi tindrimi tibidri (yi-/ti-); tidondro ta bilingi (yi-/ti-)	76
entoação	vusimu (vu-); kusima (ku-)	77
enunciado	xihlayu (xi-/svi-)	78
escrita	vutrali (vu-); matralela (ma-)	79
escrita conjuntiva	vutralimpatranu (vu-); vutrali mpatrisanu (vu-); matralelu ya mpatranisu (ma-)	80
escrita disjuntiva	vutraliyavanisu (vu-); matralelo ya yavanisu (ma-)	81
eufemismo	vuxongisi (vi-); vuvukusu (vu-); vevukusu dra marhito (li-); xongisu dra mavulavulelo (li-)	82
exagero	vutateli (vu-); vutlulisa mpimu (vu-); kutlulisa mpimu (ku-); kutlula mpimu (ku-)	83

exemplo	xikombiso (xi-/svi-); xifaniso (xi-/svi-); xifananiso (xi-/svi-)	84
exercício	xitoloveto (xi-/svi-)	85
exortação	xitrundrxu (xi-/svi-); xidrimukisu (xi-/svi-); xileleto (xi-/svi-)	86
extensão verbal	rhavi dra liyenci (li-/ma-)	87
fala	vukhaneli (vu-)	88
falante	mukhaneli (mu-/va-)	89
família de palavras	lixaka dra marhito (li-/ti-)	90
flexão	vunhlanhli (vu-)	91
flexão nominal	vunhlanhlu vitu (vu-)	92
flexão verbal	vunhlanhlu riyenci (vu-)	93
fluência	vukhanyi (vu-); vunabzalisi (vu-); vutwisiseki (vu-)	94
fone	mpfumawulu (mu-/mi-)	95
fonema	ximpfumawulwana (xi-/svi-)	96
fonética	ntivumimpfumawulu (mu-); vudondri dra mimpfumawulu (vu-)	97
fonologia	ntivompfumu (mu-); vudondri dra mimpfumawulu (vu-)	98
frase	xiga (xi-/svi-)	99
futuro	nkama wubuyaka (n-/mi-); nkama wubuyaka (n-/mi-); vumundruku (vu-)	100
género	lixaka (li-/ti-)	101
grafema	nhlanga (yi-/ti-)	102
gramática	ntivamatirhiselo ya lidrimi (mu-/mi-); xikombiso xa matirhisela ya lidrimi (xi-/svi-)	103
grupo adjetival	tlawa mahlawuli (mu-/mi-)	104
grupo nominal	ntlawa wa liviti (mu-/mi-)	105
grupo preposicional	ntlawa wa lirhangeli (mu-/mi-)	106
grupo verbal	ntlawa wa liyenci (mu-/mi-)	107
hífen	nhlangahlanganiso (n-/ti-); xikhuleketi (xi-/svi-)	108
hipérbole	vutlulisi mpimu (vu-); kutlulisa mpimu (ku-); kutlula mpimu (ku-)	109
história	matimu (ma-); xihitana (xi-/svi-)	110
homofonia	vufanampfumawulu (vu-)	111
homófono	mafanampfumawulu (ma-)	112
homógrafa	mafanamatralela (ma-)	113
homografia	vufanamatralela (vu-)	114
homonímia	vufanapeletwana (vu-)	115
homónimo	mafanapeletwana (ma-); peletakufana (li-/ma-)	116
ideofone	liyanakanyisu (li-/mi-); yanakanyumpfumawulu (mu-/mi-)	117
idioma	lidrimi (li-/ti-)	118
imperativo	-a vusindrisi; -a vurhumi; sindrisa (mu-/mi-); sindrisu (mu-/mi-)	119
imperfectivo	-a vukalavuhetiseka	120
Imperfeito	-a vukalavuhetiseka	121
indicativo	-a nkombiso; -a nkombeto	122
infixo	xitlhomeko (xi-/svi-)	123
interjeição	vuhlamali (vu-)	124
interpretação	vutlhamuxeli (vu-)	125
interpretar	kutlhamuxela (ku-)	126
interrogativo	vutisu (vu-); -a kuvutisa; xikombaxivutisu (xi-/svi-)	127

intransitivo (verbo)	-a kukala xiyengeteli; liyenci drokala xiyengeteli (li-/ma-); liyenci drokala kukombela xiyengeteli (li-/ma-)	128
introdução	manghenela (ma-); masungulo (ma-)	129
ironia	xifedulo (xi-/svi-); vufedulu (vu-)	130
leitor	muleri (mu-/va-); mudondri (mu-/va-); muhlayi (mu-/va-)	131
leitura	vuleri (vu-); vuhlayi (vu-)	132
leitura oral	kuhlaya svitwala (ku-); vuhlayi nakuhumexiwa mpfumawulu (vu-)	133
leitura silenciosa	kudondrela dreni (ku-); kuhlaya hi miyehleketo (ku-); vuleri nakuyowititi (vu-)	134
ler	kulera (ku-); kuhlaya (ku-); kudondra (ku-)	135
letra	letela (li-/ma-)	136
letra cursiva	letela dra xiyandla (li-/ma-); letela dra mavoko (li-/ma-)	137
letra de imprensa	letela dra muchini (li-/ma-)	138
letra maiúscula	letela drikulu (li-/ma-); letela dra drikulu (li-/ma-)	139
letra minúscula	letela dritrongo (li-/ma-); letela dra dritrongo (li-/ma-)	140
língua	lidrimi (li-/ti-)	141
língua estrangeira	lidrimi dra vamatiku (li-/ti-); lidrimi dra vambi (li-/ti-)	142
língua materna	lidrimi dra mapsaliwa (li-/ti-); lidrimi dra kubelekiwa (li-/ti-); lidrimi dra vele (li-/ti-)	143
língua segunda	lidrimi dra vubidri (li-/ti-)	144
linguagem	mahlayela (ma-); makhanelela (ma-)	145
literatura	ntivomatralwu (mu-); matralwa (ma-); vutivi dra matralwa (vu-); vutivi dra matralelo (vu-)	146
marca de objecto	xikombisu xa xiyengeteli (xi-/svi-); xikombisu xa xihetisisi (xi-/svi-); xikombisu xa xiyenciwa (xi-/svi-); xikombisu xa xiyenceliwa (xi-/svi-)	147
marca de sujeito	xikombisu xa muyenci (xi-/svi-); xikombisu xa xiyenci (xi-/svi-); xikombisu xa nhlokomhaka (xi-/svi-)	148
máxima	xivurisu (xi-/svi-)	149
mensagem	ndrava (yi-/ti-); drungula; hungu (li-/ma-)	150
metáfora	xigego (xi-/svi-)	151
metonímia	metonimiya (li-/ma-)	152
modo (verbal)	nhlayelo (li-/ma-)	153
monolingüe	-a lidrimi drin'we; -a kukhanela lidrimi drin'we; mukhaneli wa lidrimi drin'we (mu-/va-)	154
monólogo	kukhanela vusvaku (ku-)	155
morfema	xinembeletana (xi-/svi-); xiyaki (xi-/svi-); xiyaki xa marhito (xi-/svi-)	156
morfologia	ntivomavumbiwela xa marhito (mu-); vutivi dra vumbelo wa marhito (vu-)	157
multicultural	mpatranu wa mintumbuluku (mu-/mi-); -a mintumbuluku yinyingi	158
multilingue	mpatranu wa tindrimi tiningi (mu-/mi-); -a tindrimi tiningi; -a kutirhisa tindrimi tiningi; mukhaneli wa tindrimi tiningi (mu-/va-)	159
multilinguismo	vupatranu dra tindrimi tiningi (vu-); vukhaneli dra tindrimi tiningi (vu-); vutirhisi dra tindrimi tiningi (vu-)	160
narração	vuhlawuteli (vu-); vuthlamuxeli (vu-); kuthlamuxela (ku-); kuhlaya (ku-)	161
narrador	muhlawuteli (mu-/va-); muthi (mu-/va-); muhlayi (mu-/va-); mutlhamuxeli (mu-/va-)	162
nasal	-a xinhompfu; vuhompfu (vu-)	163
nasalização	vunhompfuhati (vu-); vunhompfisu (vu-)	164
negação	vuyali (vu-); vukaneti (vu-); kuyala (ku-)	165
negativo	vuyali (vu-); -a kuyala; -a kulandrula; lesvinga hansi ka hava (li-/ti-)	166
neologismo	rhito drimpsha (li-/ma-)	167
nome	vitu (li-/ma-)	168

núcleo (sintagmático)	trhinya (li-/ma-); nhloko (yi-/ti-)	169
objectivo	nkongometo (mu-/mi-); nkongomoto (mu-/mi-)	170
objecto (complemento)	xiyengeteli (xi-/svi-); xihetisisi (xi-/svi-); xitatisi (xi-/svi-)	171
objecto directo	xiyengeteli xokongoma (xi-/svi-); xihetisisi xokongoma (xi-/svi-); xiyenciwa (xi-/svi-)	172
objecto indirecto	xiyengeteli xokala kukongoma (xi-/svi-); xihetisisi xingakongomiki (xi-/svi-); xiyenceliwa (xi-/svi-)	173
objecto primário	xiyengetelinkulu (xi-/svi-); xitatisunkulu (xi-/svi-); xiyengeteli xorhanga (xi-/svi-); xitatisi xorhanga (xi-/svi-)	174
objecto secundário	xiyengetelinandra (xi-/svi-); xitatisunandra (xi-/svi-)	175
oclusivo	xibuvukelandreni (xi-/svi-)	176
ortografia	ntivomatralela (mu-); matralela (ma-)	177
padronizar	kubeka naweni (ku-); kufananisa (ku-)	178
padronização (da ortografia)	nawu wa matralela (mu-/mi-); nfananisa wa matralela (mu-/mi-); xiyimu xa matralela (xi-/svi-); vufananisi dra matralelo (vu-)	179
palavra	rhito (li-/ma-)	180
parágrafo	ndrimana (mu-/mi-)	181
passado (tempo verbal)	nkama wukhaluteke (mu-/mi-)	182
peça teatral	darama (li-/ma-); teyatru (li-/ma-)	183
pejorativo	-a kufedula; xifedulu (xi-/svi-)	184
perfectivo	-a kuhetiseka; vuhetiseki (vu-)	185
personagem	mukumeki (mu-/va-); muyenci (mu-/va-)	186
personificação	vumhunuhatu (vu-); kumhunuhata (ku-)	187
pessoa gramatical	muyenci (mu-/va-)	188
plural	vunyengi (vu-); ntalu (mu-/mi-)	189
pluriliguismo	vutirhisi dra tindrimi tiningi (vu-); vupatrani dra tindrimi tiningi (vu-); tindrimi mpatsanu (ti-); vutalitindrimi (vu-)	190
poema	xithokozelo (xi-/svi-)	191
poesia	xithokozelo (xi-/svi-); vuthokozelo (vu-)	192
polissemia	vutlhamuxeli drinyingi (vu-); -a mintlhamuxeli minyingi	193
ponto	hiko (li-/ma-)	194
ponto e vírgula	hikwana (li-/ma-); hikuhefemulu (li-/ti-); xihenfemulu (xi-/svi-)	195
ponto de exclamação	hikunhlamalu (li-/ti-)	196
ponto de interrogação	hikuvutisu (li-/ti-)	197
ponto final	hiko (li-/ti-); hikokupfala (li-/ti-)	198
pontuação	vuhiku (vu-); vuhikahatu (vu-)	199
predicado	liyenci (li-/ma-)	200
prefixação	vukhuleketi dra svirhangeni (vu-); vurhangeni (vu-)	201
prefixo	xirhangeni (xi-/svi-)	202
prefixo de classe	xirhangeni xa ntlawa wa livitu (xi-/svi-)	203
preposição	xirhangeni (xi-/svi-)	204
presente (tempo verbal)	nkama wa svosvi (mu-/mi-)	205
pretérito imperfeito	nkharhi wukhalutiki wokala kuhetiseka (mu-/mi-); nkama wukhaluteke na wungahetisekanga (mu-/mi-)	206
pretérito perfeito	nkharhi wukhalutiki wohetiseka (mu-/mi-); nkama wukhaluteke na wuhetisekike (mu-/mi-)	207
pronomes	sivi (li-/ma-); xisivi (xi-/svi-)	208

pronome absoluto	sivinene (li-/ma-)	209
pronome demonstrativo	sivinkombisu (li-/ma-); sivi dra kukomba (li-/ma-)	210
pronome interrogativo	sivivutisu (li-/ma-); sivi dra vutisu (li-/ma-)	211
pronome pessoal	sivinene sivivitu (li-/ma-); sivi dra vitu (li-/ma-)	212
pronome possessivo	sivin'winyi (li-/ma-); sivi dra vun'winyi (li-/ma-)	213
pronome reflexo	sivitlhelelo (li-/ma-); sivi dra lithlelelo (li-/ma-)	214
pronúncia	makhanelela (ma-); mahlayelo (ma-)	215
proposição	xivukhaneli (xi-/svi-)	216
protagonista	muhumeleli (mu-/va-); muvhikeli (mu-/va-)	217
provérbio	xihlayahlaya (xi-/svi-)	218
qualificador	lihlawuli lisima (li-/ma-); xikombimatramela (xi-/svi-)	219
quantificador	xihlayatrengo (xi-/svi-); -a kuhlaya ntrengo; -a kuhlaya mpimu	220
radical	trhinya (li-/ma-); nsinya (mu-/mi-)	221
raiz	mintru (li-/ti-); limintru (li-/ti-); muntru (mu-/mi-)	222
raiz nominal	mintru dra vitu (li-/ti-)	223
raiz verbal	mintru dra liyenci (li-/ti-)	224
receptor	muyamukeli (mu-/va-); muyingeli (mu-/va-); murheyi wa ndleve (mu-/va-); mutraleliwa (mu-/va-); xiyamukeli (xi-/svi-)	225
recursividade	vuphindaphindi (vu-); vubuyeleti (vu-)	226
redacção	tralwa (li-/ma-); vuvumbi dra tralwa (vu-); kuvumba tralwa (ku-); redasawu (li-/ma-)	227
reduplicação	vuban'qi (vu-); kuban'qa (ku-)	228
reocorrência	vuphindaphindhi (vu-); buyelelo (vu-)	229
repetição	vuphindi (vu-); buyelelo (vu-)	230
resumo	nkatrhakanyu (mu-/mi-); ngomiso (mu-/mi-); nkomiso (mu-/mi-)	231
reticências	svihiku (svi-); svihikwanarharhu (svi-)	232
semivogal	xitwalana (xi-/svi-); xitwalinyana (xi-/svi-)	233
sigla	xigomisu (xi-/svi-); xikomisu (xi-/svi-)	234
significado	ntlhamuxelo (mu-/mi-)	235
significante	xitlhamuxeliwa (xi-/svi-)	236
sílaba	peletwana (li-/ma-)	237
sinal de pontuação	xihikahatu (xi-/svi-); vuhikahatu (vu-)	238
singular	vuvun'we (vu-); vun'we (vu-)	239
sinonímia	vuvizweni (vi-)	240
sinónimo	rhitumavizweni (li-/ma-)	241
síntagma	xigana (xi-/svi-); ntlawa wa marhitu (mu-/mi-)	242
síntese	nkatrakanyu (mu-/mi-); nkomiso (mu-/mi-)	243
som	mpfumawulo (mu-/mi-)	244
sonoro	-a kupfuma; -a mpfumu	245
substantivo	vitu (li-/ma-); liviti (li-/ma-)	246
substantivo próprio	vitu drinene (li-/ma-); livitivitu (li-/ma-)	247
substantivo comum	livitihlengeli (li-/ma-); vitu dra minchumu (li-/ma-)	248
substantivo abstracto	livitiyanakanyisiwa (li-/ma-); liviti dra sviyanakanyisiwa (li-/ma-)	249
substantivo colectivo	livitintlawa (li-/ma-); vitu dra nthlawa (li-/ma-)	250
sufixação	xilandri (xi-/svi-); vulandri (vu-)	251
sufixo	xilandri (xi-/svi-)	252

sujeito	muyenci (mu-/va); xiyenci (xi-/svi-); nhlokomhaka (yi-/ti-)	253
sumário	nkatrakanyu (mu-/mi-)	254
teatro	ntivovukombisi dra madarama (mu-/mi-); darama (li-/ma-); teyatru (li-/ma-)	255
tema	nholokomhaka (yi-/ti-)	256
tema nominal	trhinya dra vitu (li-/ma-); nhlokovitu (yi-/ti-)	257
tema verbal	trhinya dra liyenci (li-/ma-); nhlokoliyenci (yi-/ti-)	258
tempo (verbal)	nkama wa liyenci (mu-/mi-); nkarhi wa liyenci (mu-/mi-)	259
texto	tralwa (li-/ma-)	260
título	nhlokomhaka (yi-/ti-)	261
tom	mpimumpfumawulu (mu-/mi-); mpimu wa mpfumawulu (mu-/mi-); mpimunene wa pfumawulo (mu-/mi-)	262
tradução	vutoloki (vu-); ntolokelo (mu-/mi-)	263
traduzir	kutoloka (ku-); kutaradzira (ku-)	264
transitivo (verbo)	liyenci drikombelaka xiyengeteli (li-/ma-); liyenci drikombelaka xitatisu (li-/ma-)	265
travessão	xinghenisu (xi-/svi-)	266
variação	vunavi (vu-); vucinci (vu-); vuhambani (vu-)	267
variante linguística	lidrin'wana (li-/ti-); lidriminavi (li-/ti-); lixaka dra lidrimi (li-/ti-)	268
verbo	liyenci (li-/ma-)	269
verbo auxiliar	liyencimpfuneti (li-/ma-); liyenci dra kupfuneta (li-/ma-)	270
verbo estativo	liyencixithamelu (li-/ma-)	271
verbo intransitivo	liyenci drikalaku dringakombeli xiyengeteli (li-/ma-); liyenci dra kukala xiyengeteli (li-/ma-)	272
verbo principal	liyencitrhinya (li-/ma-); liyencinhloko (li-/ma-); liyencinene (li-/ma-)	273
verbo transitivo	liyenci drikombelaka xiyengeteli (li-/ma-)	274
verso (poesia)	vhersu (li-/ma-); vhesi (li-/ma-)	275
vibrante	-a kurhurhumela; xirhurhumeli (xi-/svi-)	276
vírgula	hefemulu (li-/ma-); xihfemulu (xi-/svi-)	277
vocabulário	xithlamuxela marhitsu (xi-/svi-); longoloxo wa marhito ya lidrimi (li-/ma-)	278
vogal	xitwali (xi-/svi-)	279
vogal breve	xitwali xokoma (xi-/svi-); xitwali xohandlisiwa (xi-/svi-)	280
vogal final	xitwalimpfalu (xi-/svi-); xitwaliheteleli (xi-/svi-); xitwali xa kuhetelela (xi-/svi-)	281
vogal longa	xitwali xoleha (xi-/svi-); xitwalikuleha (xi-/svi-)	282

B) Xikombamarhitwana xa wubidri: Ntivontumbuluku (Matematka, Xjeyo-metiriya, Ntivominchumu, Kimika, Ntivomisava)

Xiputukezi	Xirhonga	#
Abril	Dzivamisoko (mu-/va-); Abirili (mu-/va-)	01
absorvente	xipsompsi (xi-/svi-); -a kupsompsa	02
adição	vupatri (vu-); vutlhanganisi (vu-); vuyengeteli (vu-); kupatra (ku-); kutlhanganisa (ku-); kuyengetela; ntlhanganiso (mu-/mi-)	03
Agosto	Mhawurhi (mu-/va-); Agoxtu (mu-/va-)	04
aleatório	-a kukotlanisa, -a kutrhuka; -a kukala kulongoloka	05
álgebra	alixjebirika (li-/ma-)	06
algoritmo	logoritimu (li-/ma-); nconga (mu-/mi-)	07

altura	vulehi (vu-); kuleha (ku-)	08
ângulo	yinhla (yi-/ti-); anglu (n-/ma-)	09
ângulo agudo	yinhlagudu (yi-/ti-)	10
ângulo giro	yinhloxirhendrevutwana (yi-/ti-)	11
ângulo obtuso	yinhlawobutuzu (yi-/ti-)	12
ângulo raso	yinhlayandaleko (yi-/ti-)	13
ângulo recto	yinhlalulami (yi-/ti-); yinhla ya kululama (yi-/ti-); yinhlanene (yi-/ti-)	14
ângulo interno	yinhlandreni (yi-/ti-); yinhla ya lendreni (yi-/ti-)	15
ângulo externo	yinhlahandle (yi-/ti-); yinhla ya lehandli (yi-/ti-)	16
área	mbangu (mu-/mi-); vuyandlalu (vu-)	17
aresta	xikhutu (xi-/svi-); ligingirhi (li-/ma-); arexita (li-/ma-)	18
aritmética	arimetika (li-/ma-)	19
átomo	atomu (li-/ma-)	20
Austral	Dronga (ku-); Drongeni (ku-); Vudrongeni (ku-); Vudrongeni (ku-); -a drongeni	21
axioma	nongoti (mu-/mi-)	22
balança	xikalu (xi-/svi-); balansa (li-/ma-)	23
base	trhinya (mu-/mi-); vutramu (vu-)	24
centímetro	sentimeturu (li-/ma-)	25
cilindro	silindru (li-/ma-); xigungu (xi-/svi-)	26
círculo	rhandrana (li-/ma-); vuyandlali dra rhandrana (vu-); sirikulu (li-/ma-)	27
circunferência	xirhendrevutana (xi-/sv-); xirhendrelekwana (xi-/svi-); sirikufereña (li-/ma-)	28
comutativa (propriedade)	vucinci (vu-); kucinca (ku-)	29
comparação	nfananiso (mu-/mi-); dringaniso (mu-/mi-); kudringanisa (ku-); kufananisa (ku-)	30
composto	mpatranu (mu-/mi-); mpatranisu (mu-/mi-); mpatru (mu-/mi-)	31
comprimento	vunavi (vu-); vulehi (vu-)	32
condutor (electr.)	xifambisi xa gezi (xi-/svi-)	33
cone	koni (li-/ma-)	34
conjunto	ntlawa (mu-/mi-); butru (li-/ma-)	35
cubo	kubu (li-/ma-)	36
décima	vukhume (vu-)	37
decimal	-a vukhume; xikhume (xi-/svi-); vukhume (vu-)	38
denominador	denominadori (li-/ma-)	39
desidratação	vuwomisi (vu-); -a kuhela mati; vukalamati (vu-); vuheli dra mati (vu-); kupsonpseka mati (ku-); kuhela mati (ku-)	40
Dezembro	N'wendramhala (mu-/va-); N'hwendramhala (mu-/va-); Dizemburu (mu-/va-)	41
diagonal	xihingakanyi (xi-/svi-)	42
diagrama	diyagarama (li-/ma-); mindratinkombiso (mi-)	43
diâmetro	diyameturu (li-/ma-)	44
dígito	digitu (li-/ma-); nhlanganhlayu (yi-/ti-); nhlangantrengo (yi-/ti-)	45
dilatação	vuyanami (vu-); vundlandlamuki (vu-); kundlandlamuka (ku-)	46
dimensão	mpimu (mu-/mi-); vukulu (vu-)	47
distância	mpfhuka (mu-/mi-)	48
distributiva (propriedade)	-a yavelo; yavelo (mu-/mi-); -a vuyaveli; vuyaveli (vu-)	49
divisão	vuyavanisi (vu-); vuyavi (vu-); kuyavanisa (ku-)	50
divisível	vuyaveki (vu-); -a kuyaveka; -a kuyavanyiseka;	51

divisor	xiyavanyisi (xi-/svi-); nhlayuhansi (yi-/ti-); muyavanyisi (mu-/va-)	52
dobro	vuphindi hi bidri (vu-); vuban'qi (vu-); muban'qi (mu-/mi-)	53
ebulição	mubilu (mu-/mi-); kubila (ku-)	54
eixo	yexu (yi-/ti-)	55
electricidade	ndrilu wa gezi (mu-/mi-); gezi (li-/ma-)	56
elemento	xirhu (xi-/svi-); xivumbi (xi-/svi-)	57
equação	ekwasawu (li-/ma-)	58
esfera	xirhendrevutana (xi-/svi-); xigungo (xi-/svi-); xifera (xi-/svi-)	59
esquadro	xikwere (xi-/svi-); xikwadru (xi-/svi-)	60
estatística	vuhleli dra tinhlayu (vu-); vukoli dra tinhlayu (vu-); xitatixitika (xi-)	61
Este	Vuxadambu (ku-); Vurhonga (ku-); vuxeni (ku-); Mahumadambu (ku-)	62
estímulo	xikuceteli (xi-/svi-); xinyanyurisi (xi-/svi-); xikucetelo (xi-/svi-)	63
evaporação	wuphemphi (vu-)	64
factor (mat.)	xiyandrisanu (xi-/svi-); fatori (li-/ma-)	65
Fevereiro	Nyenyenyana (mu-/va-); Fevereru (mu-/va-)	66
figura	xifanisu (xi-/svi-); xikombisu (xi-/svi-)	67
fracção	xikhemu (xi-/svi-); xipandri (xi-/svi-)	68
gás	gaxji (li-/ma-)	69
gaseificação	vugaxjisi (vu-)	70
geometria	xjeyometiriya (li-/ma-)	71
gráfico	garafiku (li-/ma-)	72
grama	garama (li-/ma-)	73
hidratação	vumatihati (vu-)	74
horizontal	-a kuyetlela; vuyetleli (vu-); ntrhamelo wa kuyetlela (mu-/mi-)	75
ião	iyawu (yi-/ti-)	76
ímpar	xikokansimbi (xi-/svi-); xoki (li-/ma-)	77
ímpar	nhlambulu (yi-/ti-)	78
inércia	vuyimi (vu-); kuyima (ku-)	79
Inverno	Vuxika (vu-); Xirhami (xi-/svi-); nkama wa xirhami (mu-/mi-)	80
isolador	-a kuhlambula; xihlambulo (xi-/svi-); xitravukisu (xi-/svi-); xihambanyisi (xi-/svi-)	81
Janeiro	Sunguti (mu-/va-); Vuhimbi (vu-); Janeru (mu-/va-)	82
Julho	Mawuwana (mu-/va-); Julhu (mu-/va-)	83
Junho	Khotavuxika (mu-/va-); Junyu (mu-/va-)	84
lado	tlhelo (li-/ma-)	85
largura	vuyanami (vu-); kuyanama (ku-)	86
lateral	-a tlhelweni; -a tlhelo	87
legenda	nhlawutelokombiso (mu-/mi-); nhlawutelo (mu-/mi-)	88
linha	ntrhati (mu-/mi-); tseneno (mu-/mi-); linya (li-/ma-)	89
linha horizontal	ntrhati wa kuyetlela (mu-/mi-)	90
linha vertical	ntrhati wa kuyima (mu-/mi-)	91
líquido	-a mati; -a kuhlalaka	92
logaritmo	logaritimu (li-/ma-)	93
Mai	Mudaxihi (mu-/va-); Mayu (mu-/va-)	94
Março	Nyenyankulu (mu-/va-); Marsu (mu-/va-)	95

massa	vubindri (vu-)	96
matemática	ntivotinhlayu (mu-); vutivinhlayu (vu-); matematka (yi-)	97
matéria	nchumu (mu-/mi-); xitiyeli (xi-/svi-); xitiyi (xi-/svi-); materiya (li-/ma-)	98
mediana	mediyana (li-/ma-); xikarhikombiso (xi-/svi-)	99
metro	metru (mu-/mi-)	100
milímetro	milimetru (li-/ma-)	101
minuto	meneti (yi-/ti-)	102
molécula	mulekula (mu-/mi-)	103
multiplicação	vupdhindiphindi (vu-); vuyandrisi (vu-); kuyandrisa (ku-); kuphindaphinda (ku-)	104
multiplicativo	xiphindi (xi-/svi-)	105
multiplicador	xiyandrisi (xi-/svi-); muyandrisi (mu-/va-)	106
multiplicando	xiyandrisi (xi-/svi-)	107
múltiplo	yandrisiwo (yi-/ti-); nhlayuhenhlanene (yi-/ti-)	108
negativo	-a kukiyela; -a hansa ka phanga; -a negativhu	109
neutro	xipfumalantirhu (xi-/svi-); xipfumalagezi (xi-/svi-); -a kukala ntirhu; -a kukala gezi	110
Nordeste	N'walunguvuxa (ku-)	111
Noroeste	N'walungupeladambu (ku-)	112
Norte	N'walungu (ku-)	113
Novembro	Hukurhi (mu-/va-); Novemburu (mu-/va-)	114
núcleo	mongo (yi-/ti); ntrindra (mu-/mi-)	115
numerador	xihlayeli (xi-/svi-); nhlayuhenhla (yi-/ti-)	116
numeral	vunhlayu (vu-); xihlayi (xi-/svi-) numerali (yi-/ti-)	117
número	nhlayu (yi-/ti-)	118
número impar	nhlayu nhlambulu (n-/ti-)	119
número inteiro	nhlayuxivirhi (yi-/ti-)	120
número par	nhlayu mpatrhi (n-/ti-)	121
Ocidente	Mpeladambu (ku-); Vupeladambu (ku-)	122
Oeste	Mpeladambu (ku-); Vupeladambu (ku-)	123
organismo	xivumbiwa (xi-/svi-); xivumbeko (xi-/svi-); mirhi (mu-/mi-)	124
Oriente	Vuxa (ku-); Vurhonga (ku-); Vuhumadambu (ku-)	125
Outono	Xixikana (xi-/svi-)	126
Outubro	Nhlangula (mu-/va-); Otuburu (mu-/va-)	127
oxigénio	moyatenga (mu-/mi-); moyanene (mu-/mi-); okisixjeniyu (li-/ma-)	128
padrão	xipimu (xi-/svi-); mpimu (mu-/mi-); -a mpimu; -a nawu	129
par	nhlayudringanu (yi-/ti-); mpatrhi (yi-/ti-)	130
paralelogramo	paralelogaramu (li-/ma-)	131
pentágono	yihlantlhanu (yi-/ti-); xinhlantlhanu (xi-/svi-); pentagono (li-/ma-)	132
percentagem	xidrana (xi-/svi-); peresentaxji (li-/ma-)	133
perímetro	rhendreleko (mu-/mi-); perimeturu (li-/ma-)	134
peso	bindru (mu-/mi-); mpingo (mu-/mi-); pezu (li-/ma-); kubindra (ku-)	135
pictograma	pitugarama (li-/ma-)	136
pirâmide	piramidi (li-/ma-)	137
plano	xiphapha (xi-/svi-); yandlalu (yi-/ti-); vuyandalati (vu-); -a kululama; -a kuyandlaleka	138
plano inclinado	xiphaphabzekeli (xi-/svi-); yandlalubzeke (yi-/ti-)	139

Poente	Mpeladambu (ku-); Vupeladambu (ku-)	140
polo	polu (li-/ma-)	141
ponto	tlhanganisu (mu-/mi-)	142
ponto cardeal	meho (yi-/ti); moya (mu-/mi-); xikombamoya (xi-/svi-)	143
positivo	-a henhla ka phanga	144
Primavera	Lihlata (li-/ma-)	145
prisma	pirixjima (li-/ma-)	146
probabilidade	xilangutelo (xi-/svi-); nkarinetelo (mu-/mi-)	147
problema	xiphiqu (xi-/svi-)	148
produto (mult.)	yandriso (mu-/mi-)	149
proporção	poriporisawu (li-/ma-); xikhemu (xi-/svi-)	150
quadrado	kwadradu (li-/ma-)	151
quadrilátero	mune tlhelu (mu-/va-)	152
quadro	kwadru (li-/ma-)	153
quantidade	ntrengo (mu-/mi-); mpimu (mu-/mi-)	154
quilo	kilu (li-/ma-)	155
quilómetro	kilometeru (li-/ma-)	156
radiação	livaningu (li-/ti-); xihisahiso (xi-/svi-); vumumu (vu-)	157
raio atmosférico	lihati (li-/ma-); vuhatimi (vu-); tilu (li-/ma-)	158
raio de fonte luminosa	nseve (mu-/mi-); livaningu (li-/ti-)	159
raio (geom.)	rayi (li-/ma-)	160
raio solar	sana (li-/ma-); dambu (li-/ma-); livaningu (li-/ti-)	161
recta	ntrhati wa kululama (mu-/mi-); ntrhati wa kuwololoka (mu-/mi-); ntrhati wa kuthwii (mu-/mi-)	162
rectângulo	retangulu (li-/ma-)	163
resistência	vutiyi (vu-); xitiyi (xi-/svi-); kutiya (ku-)	164
resto	nsalu (mu-/mi-); masalelwa (ma-); tlhantlha (li-/ma-)	165
resultado	handru (mu-/mi-); nhlamulu (yi-/ti-); ntrhovelu (mu-/mi-)	166
rotação	rhendreleko (mu-/mi-); kurhendreleka (ku-)	167
secta	xikombandlela (xi-/svi-); ligalala (li-/ti-); ligubu (li-/ti-); nseve (mu-/mi-)	168
segmento	ntrhati (mu-/mi-)	169
segundo (tempo)	segundu (li-/ma-)	170
ser	xivumbiwa (xi-/svi-)	171
Setembro	Ntrhati (mu-/va-); Setemburu (mu-/va-)	172
simbiose	vumbiwo mpatranu (vu-); vumbeko mpatrano (vu-); vuhanyisani (vu-); kuhanyisana (ku-)	173
sinal de adição	xipatri (xi-/svi-); xikombisu xa vupatri (xi-/svi-); xikombisu xa vutlhanganisi (xi-/svi-)	174
sinal de divisão	xikombisu xa vuyaveli (xi-/svi-); xiyaveli (xi-/svi-); xiyavu (xi-/svi-)	175
sinal de multiplicação	xikombisu xa vuphindiphindi (xi-/svi-); xiyandrisi (xi-/svi-); xiphindiphindi (xi-/svi-)	176
sinal de subtração	xikombisu xa vupumbi (xi-/svi-); xipumbi (xi-/svi-)	177
sólido (estado)	-a kutiya; -a kutiyela; -a kuwoma	178
sólido (geom.)	xivumbekuvundzeni (xi-/svi-); xivumbeku xa xjeyometiriya (xi-/svi-)	179
solidificação	vutiyisi (vu-); kutiyisa (ku-); vuvomisi (vu-); kuwomisa (ku-)	180
solúvel	-a kunyivili; vunyiviliki (vu-); vunyiviliki (vu-)	181

soma	vupatri (vu-); vutlhanganisi (vu-); vuyengeteli (vu-); kupatra (ku-); kutlhanganisa (ku-); kuyengetela (ku-); ntlanganiso (mu-/mi-)	182
substância	nchumu (mu-/mi-)	183
subtração	vupumbi (vu-); mpumbu (mu-/mi-); kupumba (ku-)	184
Sueste	Drongavuxeni (ku-); Drongavuxa (ku-)	185
Sudeste	Drongavuxeni (ku-); Drongavuxa (ku-)	186
Sudoeste	Drongapeladambu (ku-)	187
Sul	Dronga (ku-); Nyingitimu (ku-)	188
superfície	vuyandla (vu-); vuyandlalu (vu-)	189
tabuada	tabuwada (li-/ma-)	190
teorema	teyorema (li-/ma-)	191
termómetro	xipimamahisela (xi-/svi-); terimometru (li-/ma-)	192
total	ntlhanganisu (mu-/mi-)	193
trapézio	tarapeziyu (li-/ma-)	194
triângulo	yihlanharhu (yi-/ti-); tiriyangulu (li-/ma-)	195
triplo	vuyandrisiwa hi rharhu (vu-); karharhurharhu (ku-)	196
unidade	n'congá (mu-/mi-); vusunguli (vu-)	197
valor	ntrengo (mu-/mi-)	198
vapor	mpuluka (mu-/mi-); vutuviki (vu-); xitimu (xi-/svi-)	199
variável	nhlayokalantiveko (yi-/ti-); xicincancinca (xi-/svi-)	200
velocidade	matrutrumela (ma-); mahantlizela (ma-); libilo (li-); trutrumu (mu-/mi-)	201
Verão	Malanga (ku-); Ximumu (xi-)	202
vertical	vunyimo (vu-); -a kuyima	203
vértice	khona (li-/ma-); yinhla (yi-/ti-)	204
volume	vundreni (vu-); vholume (li-/ma-)	205
zero	hava (li-/ma-); phanga (li-/ma-); zero (li-/ma-)	206

C) Xikombamarhitwana xa wurharhu: Ntivosviharhi (mavito ya sviharhi)

Xiputukezi	Xirhonga	#
abelha	nyoxi (yi-/ti-)	01
abelhão	vhembeleti (li-/ma-)	02
abutre	ncololwana (mu-/mi-); makotrwana (mu-/va-)	03
água	gama (li-/ma-)	04
andorinha	mbewulana (yi-/ti-)	05
antílope	mhala (yi-/ti-)	06
aranha	pume (li-/ma-); mbume (yi-/ti-); nsavasavana (li-/ma-)	07
avestruz	yimphu (li-/ma-)	08
bacalhau	bakayawu (li-/ma-)	09
baleia	nkavavangaheti (mu-/mi-)	10
barata	hele (li-/ma-)	11
boi	homu (yi-/ti-)	12
borboleta	phaphalati (li-/ma-)	13
búfalo	nyarhi (yi-/ti-)	14
burro	mbongolo (yi-/ti-)	15

cabrito	mbuti (yi-/ti-)	16
cágado	futru (yi-/ti-); funtru (yi-/ti-); xilongosi (xi-/svi-)	17
camaleão	lompfanyi (li-/ma-); lompfana (li-/ma-)	18
camarão	hanti (li-/ma-)	19
camelo	kamele (li-/ma-)	20
cão	mbzana (yi-/ti-)	21
caracol	humba (yi-/ti-)	22
caranguejo	hala (yi-/ti-); nkokotro (mu-/mi-); karangexju (yi-/ti-)	23
carraça	xikhezana (xi-/svi-); xigalana (xi-/svi-)	24
cavalo	hanxi (li-/ma-); kavhalu (li-/ma-)	25
cegonha	ntravila (yi-/ti-)	26
centopeia	ndlandlalati (yi-/ti-)	27
cervo	mbavala (yi-/ti-)	28
chimpanzé	tokoloxa (mu-/va-); tokweni (mu-/va-)	29
cobaia/porquinho da Índia	xikarapitana (xi-/svi-)	30
cobra	nyoka (yi-/ti-)	31
coelho	mpfundla (mu-/mi-)	32
coruja	xikhova (xi-/svi-)	33
corvo	gwavava (li-/ma-)	34
crocodilo	ngwenya (yi-/ti-)	35
elefante	ndlopfu (yi-/ti-)	36
escaravelho	xifufunhunu (xi-/svi-); xibvungula (xi-/svi-)	37
escorpião	xidzavana (xi-/svi-); mubalana (mu-/mi-); xidzavalana (xi-/svi-)	38
esquilo	xindri (yi-/ti-); mantlaki (mu-/va-)	39
formiga	nsokoti (yi-/ti-)	40
gafanhoto	ntete (yi-/ti-); ntete (mu-/mi-)	41
gala-gala	galagala (li-/ma-)	42
galinha	huku (yi-/ti-); mbaha (mu-/mi-)	43
galo	nkuku (mu-/mi-)	44
garça	muthecwana (mu-/mi-); nyakukulwa (mu-/va-)	45
gato	xipixi (xi-/svi-); xipakana (xi-/svi-)	46
gazela	mhunti (yi-/ti-)	47
girafa	huhlu (yi-/ti-); huhlwa (yi-/ti-);	48
gorila	fenhe (n-/ti-); fenha (n-/ti-)	49
grilo	nyendla (yi-/ti-); xiyendlwa (xi-/svi-)	50
hiena	mhisi (yi-/ti-)	51
hipopótamo	mpfuvu (yi-/ti-)	52
jacaré	ngwenya (yi-/ti-)	53
lagartixa	damarhela (li-/ma-)	54
lagarto	nkolombza (mu-/mi-)	55
leão	nghonyama (yi-/ti-)	56
lebre	mpfundla (mu-/mi-)	57
leopardo	yingwi (yi-/ti-)	58
lobo	hlolwa (li-/ma-); buwana (li-/ma-); mbzana ya nhova (yi-/ti-)	59

lombriga	nyokana (yi-/ti-)	60
lula	lula (li-/ma-)	61
macaco	havu (yi-/ti-)	62
macaco-cão	mfenhe (yi-/ti-); mfenha (yi-/ti-)	63
maria-café (mil-pés)	khongoloti (li-/ma-)	64
matacana/bicho do pé	tekenya (li-/ma-)	65
mexilhão	xipachimavoya (xi-/svi-)	66
minhoca	nxikwa (yi-/ti-)	67
mocho	xikhovha (xi-/svi-)	68
morcego	tangajana (li-/ma-)	69
mosca	nhongana (yi-/ti-)	70
mosquito	nsuna (yi-/ti-)	71
ovelha	hamba (yi-/ti-); nyempfu (yi-/ti-)	72
pangolim	halakavhuma (yi-/ti-)	73
papagaio	hokwe (mu-/va-); papagayi (li-/ma-)	74
pato	patu (li-/ma-)	75
pato-mareco	xitutu (xi-/svi-); sekwa (li-/ma-); patu dra mati (li-/ma-)	76
papa-formigas	halakavhuma (yi-/ti-)	77
percevejo	nseketi (yi-/ti-)	78
perdiz	n'hwari (yi-/ti-)	79
peru	garakunya (li-/ma-); peru (li-/ma-)	80
piolho	nhwala (yi-/ti-)	81
pombo	xituvana (xi-/svi-)	82
porco	nguluve (yi-/ti-)	83
pulga	ndhata (yi-/ti-)	84
quizumba	mhisi (yi-/ti-)	85
rã	mpsandla (mu-/mi-); khutla (li-/ma-)	86
raposa	buwana (li-/ma-)	87
ratazana	sengana (li-/ma-)	88
rato	khondlo (li-/ma-)	89
rato do canal	vhondho (li-/ma-)	90
rinoceronte	xibejana (xi-/svi-)	91
rola	tuva (li-/ma-)	92
sanguessuga	nsundru (mu-/mi-); nxundru (mu-/mi-)	93
sapo	khele (li-/ma-)	94
serpente	nyoka (yi-/ti-)	95
tartaruga	mfutru (yi-/ti-); xilongozi (xi-/svi-)	96
térmite	muhlwa (mu-)	97
tigre	yingwe (yi-/ti-)	98
toupeira	ntrukunyana (mu-/mi-)	99
tubarão	nyamkwave (mu-/va-)	100
verme	xipungwana (xi-/svi-)	101
vespa	mimpfi (yi-/ti-)	102
zebra	duva (li-/ma-); mhangwa (yi-/ti-)	103

D) Xikombamarhitwana xa wumune: Wudaho/Ntivovudaho (vudondri dra vudahu ni mavabzi ya ntloveto)

Xiputukezi	Xirhonga	#
alergia	manyavila (ma-); kuhabuliwa (ku-)	01
amigdalas	mathoyisa (ma-); svitlakamu (svi-)	02
amigdalite	mathoyisa (ma-); svitlakamu (svi-)	03
anemia	nemiya (ma-); vukalangati (vu-); kukala ngati (ku-)	04
artéria	nsiha (mu-/mi-)	05
asma	xifuva (xi-/svi-); phika (li-/ma-); mavabzi ya xifuva (ma-)	06
bactéria	bateriya (li-/ma-); xitrongwatrongwana (xi-/svi-)	07
bilharziöse	ntrhundswana (mu-/mi-)	08
bilis	nyongwa (n-/ti-)	09
célula	xivhikelamirhi (xi-/svi-); selula (li-/ma-)	10
cólera	kolera (li-/ma-); mavabzi ya kuvuyelela ni kunhlatalela (ma-)	11
conjuntivite	mexamexa (mu-/ma-)	12
constipação	mukhuhlwana (mu-/mi-)	13
contagioso	-a kutlulelana	14
contaminação	vuchocheli (vu-); ntlulelanu (mu-/mi-); kutluletana (ku-)	15
coração	mbilu (yi-/ti-)	16
diabete	nyongwa (yi-/ti-); diyabeti (li-/ma-)	17
diarreia	kucaca (ku-); kubuyelela (ku-)	18
disenteria	xikuna (xi-/svi-)	19
doente	muvabzi (mu-/va-); mbabzi (yi-/ti-); xigulana (xi-/svi-)	20
dor	xivavu (xi-/svi-); kuvavisa (ku-)	21
elefantiase	tindhaka (ti-)	22
epidemia	ntungu (mu-/mi-)	23
epiderme	xikhumba (xi-/svi-)	24
epilepsia	mavabzi ya wheti (ma-); mavabzi ya kuwa (ma-)	25
estômago	xidelo (xi-/svi-)	26
febre	kuhisa ka mirhi (ku-); kuhiseta (ku-)	27
fluido	nhome (yi-/ti-)	28
gonorreia	xikandrameto (xi-/svi-)	29
gripe	mukhuhlwana (mu-/mi-); giripi (li-/ma-)	30
hemorragia	kuhumela ngati (ku-)	31
hemorragia nasal	mangole (ma-); mongolo (mu-/mi-)	32
higiene	vubasi (vu-); vubasisi (vu-)	33
hospital	xipiritana (xi-/svi-)	34
infecção	vutluleliwi (vu-); vutluleliwi (vu-); kurhumbela (ku-)	35
inflamação	kutlhukuvela (ku-)	36
intestino	rhumbu (li-/ma-)	37
malária	malariya (ma-)	38
micróbio	mikorobiyo (li-/ma-); xitrongwatrongwana (xi-/svi-)	39
microrganismo	xitsongwatsongwani (xi-/svi-)	40
muco	marhekenendre (ma-)	41

músculo	nsiha (mu-/mi-)	42
órgão	xirhu (xi-/svi-)	43
osso	rhambu (li-/ma-)	44
pandemia	ntungu (mu-/mi-); nguva (n-/ti-)	45
parasita	parazita (li-/ma-)	46
prevenção	vuvhikeli (vu-); vulumukeli (vu-); vuvoneleli (vu-)	47
pulmão	phaphu (li-/ma-); hahu (li-/ma-)	48
reumatismo	nyamakazi (yi-/ti-)	49
rubéola	xitrhinana (xi-/svi-)	50
sangue	ngati (yi-/ti-)	51
sarampo	xitrhinana (xi-/svi-)	52
sarna	dabu (li-/ma-); xin'wayana (xi-/svi-)	53
sida	sida (li-/ma-)	54
sífilis	mbatata (yi-/ti-); sífili (li-/ma-)	55
teste	xikambelo (xi-/svi-)	56
tosse	mukhuhlwana (mu-/mi-)	57
tuberculose	nkohlola (mu-/mi-); ndere (yi-/ti-)	58
tumefacção	mpfimbo (mu-/mi-); nkukumuku (mu-/mi-)	59
vacina	nyerhana (yi-/ti-)	60
varicela	pfavapfava (li-/ma-); phavaphava (li-/ma-)	61
veia	nsiha (mu-/mi-)	62
vigilância	vuvoneleli (vu-); vubasopi (vu-)	63
vírus	xipungwana (xi-/svi-); xitrongwatrongwana (xi-/svi-)	64
vítamina	vhitamina (li-/ma-)	65

Vudondrisi hi drone tlhari drikulu ledri ungadritirhisaka kucinca matrhamela ya misava.

Nelson Mandela

Hi kujuletela kukhanela ntrena hi wukosi dra tindrimi ni minkhuva ya Musambiki, hihambile xivaningelo lexi xa vudondrisi, na hinavela xiva tralwa dra ntirhu wa lisima ni kuva ava xipfunu xa lisima ka vadondrisi, lava siku ni siku vahambaka mintirhu ya vudondrisi ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri, matirhisiwaka tikweni kusukela 2004, lani mawupfisiwaka svanga politka dra tindrimi tinga ni mabindru ya lisima ka miganga leyi kutirhisiwaka tindrimi leti. Xilesvo, ankongometo wukulu wa ntirhu lowu i kunyikela xivoningelo xa wutivi ni wupaluxi xitakatirhisiwa asvilawini sva tidondro, hi kukhanelisana xikarhi ka vadondrisi kun'we ni vadondri, hambi ni kutirhisiwa ka mintirhu ya vudondrisi ni wuwupfisi dra vadondrisi vakumekaka ka Makungu ya Kudondrisa hi Tindrimi Tibidri.

Gervásio Chambo i mudondrisi athela ava muxopaxopi aUnivhersidade Eduardo Mondlane. Avuxopaxopi drake driyelana ni kudondrisa vutivi ni tindrimi ka kudondrisa hi tindrimi tibidri.

Feliciano Chimbutane i mudondrisi athela ava muxopaxopi aUnivhersidade Eduardo Mondlane. Avuxopaxopi drake drikhatala hi kukumana ka tindrimi ni vudondrisi (vukunguhati, vutongi ni vutirhisi dra tindrimi).

José M. García-Miguel i mudondrisi aUnivhersidade dra Vhigo, lani akhatalaka hi ntalu ni tinxaka ta tindrimi.

Fernando Ramallo i mudondrisi aUnivhersidade dra Vhigo. Avuxopaxopi drake drikhanela hi vudokadokisanu mayelana ni vuhanyisani dra tindrimi.

Susana Rodríguez Barcia i mudondrisi aUnivhersidade dra Vhigo, lani athavukanyisaka tidondro ta vuxopaxopi dra kukhanela.

XUNTA
DE GALICIA

cooperación galega

Universidade de Vigo

UNIVERSIDADE
EDUARDO
MONDLANE